

İsmayıl HACIYEV

**MOSKVA VƏ QARS
BEYNƏLXALQ
MÜQAVİLƏLƏRİ**

NAXÇIVAN – 2021

***Kitab Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin
2021-ci il üçün nəşr planına əsasən çap olunur.***

Elmi redaktor: **Hacıfəxrəddin Səfərli**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
professor*

Rəyçilər: **Emin Şıxəliyev**
*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Musa Quliyev
*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Kitabda yeni sənəd və materiallar dövriyyəyə gətirilməklə Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin tarixi araşdırılır. Hər iki müqavilənin bağlanmasından yüz il keçməsinə baxmayaraq bu gün də onlar öz aktuallığını və əhəmiyyətini saxlayırlar.

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş vermiş siyasi hadisələr, Antanta ölkələrinin Rusiya və Osmanlı dövlətlərinə qarşı tutduqları mövqelər bu dövlətlərin yaxınlaşmasına və son nəticədə “Dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilənin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Kitabda həm Moskva müqaviləsində, həm də Qars müqaviləsində müzakirə olunan məsələlər hərtərəfli araşdırılmış, müqavilələrdə Naxçıvanla bağlı məsələnin əksini tapması ətraflı təqdim edilmişdir. Müqavilənin ləğvinə çalışan erməni millətçilərinin göstərdikləri cəhdlərdən də bəhs edilmişdir.

***İsmayıl Hacıyev. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri.
Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2021, 152 s.***

4700000000
053-2021

© “Əcəmi” 2021

Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin imzaladığı Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİ SƏDRİNİN

S Ə R Ə N C A M I

Qars müqaviləsinin 100 illiyinin keçirilməsi haqqında

2021-ci ildə mühüm tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik olan Qars müqaviləsinin imzalanmasının 100 illiyi tamam olur.

1921-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet sosialist respublikaları ilə Türkiyə arasında imzalanmış Qars müqaviləsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna təminat verən çox mühüm hüquqi, siyasi və beynəlxalq sənəddir. Qars müqaviləsi 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan ölkələrin qanunvericilik orqanlarında təsdiq edilmiş və həmin ilin sentyabrın 11-dən qüvvəyə minmişdir. Naxçıvan əhalisinin və ziyalılarının inadlı mübarizəsi, o cümlədən görkəmli diplomat Behbud ağa Şahxatınskinin prinsipial mövqeyi, Türkiyə dövlətinin məsələyə ədalətli yanaşması nəticəsində bu müqavilə Naxçıvanın ərazisi və bu ərazinin beynəlxalq müqavilə ilə qorunan toxunulmazlıq hüququnu təsbit etmişdir. 20 maddə və 3 əlavədən ibarət olmaqla müddətsiz imzalanan müqavilənin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın statusu ilə bağlıdır. Həmin maddəyə əsasən tərəflər Naxçıvanın muxtar respublika kimi Azərbaycanın tərkibində qalması məsələsində razılığa gəlmişlər.

Tarixi proseslərin sonrakı inkişafının nəticəsi olaraq Naxçıvan 1921-ci ilin martında Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü ilin iyununda Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası,

1990-cı il noyabrın 17-də isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün və muxtariyyət statusunun qorunub saxlanılmasında Qars müqaviləsinin əhəmiyyətini daim yüksək qiymətləndirərək demişdir: **“Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir”**.

Qars müqaviləsinin imzalanması və Naxçıvanın muxtariyyət statusunun təsbit olunması dövlətçilik tariximizdə mühüm mərhələdir. Bu tarixin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması isə bütün dövrlər üçün aktual və vacibdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq və Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsinin II hissəsinin 22-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram**:

1. Qars müqaviləsinin 100 illiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilsin.

2. “Qars müqaviləsinin 100 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında keçirilməsi ilə əlaqədar Tədbirlər Planı” təsdiq edilsin.

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin Sədri

VASİF TALİBOV

Naxçıvan şəhəri, 08 fevral 2021-ci il

**Qars müqaviləsinin 100 illiyinin Naxçıvan Muxtar
Respublikasında keçirilməsi ilə əlaqədar**

T Ə D B İ R L Ə R P L A N I

№	Tədbirin adı	İcraya məsul təşkilat	İcra müddəti
1.	Qars müqaviləsinin 100 illiyi ilə əlaqədar yubiley tədbirinin keçirilməsi	Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi	Oktyabr, 2021-ci il
2.	“Qars müqaviləsi və Naxçıvan” mövzusunda elmi konfransın keçirilməsi	Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, ali təhsil müəssisələri	Mart, 2021-ci il
3.	Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qars müqaviləsi ilə təsbit olunmuş ərazisinin xəritəsinin hazırlanması	Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Daşınmaz Əmlak və Torpaq Məsələləri üzrə Dövlət Xidməti	İl ərzində
4.	Türkiyənin Qars Qafqaz Universiteti ilə birlikdə Qars şəhərində “Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti” mövzusunda beynəlxalq konfransın keçirilməsi	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Sentyabr, 2021-ci il

5.	Qars müqaviləsi və Naxçıvanın ərazi taleyinə həsr olunmuş elmi əsərlərdən ibarət sərginin təşkil edilməsi	Naxçıvanşünaslıq Mərkəzi	Sentyabr, 2021-ci il
6.	“Qars müqaviləsi və Naxçıvan” mövzusunda elmi araşdırmaların davam etdirilməsi	AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, ali təhsil müəssisələri	İl ərzində
7.	Qars müqaviləsinin 100 illiyinə həsr olunmuş zərf və poçt markalarının buraxılması	Rabitə və Yeni Texnologiyalar Nazirliyi	İl ərzində
8.	Ümumtəhsil məktəbləri üçün AMEA-nın Naxçıvan bölməsində “Qars müqaviləsi-100” mövzusunda interaktiv dərsin keçirilməsi	Təhsil Nazirliyi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi	Oktyabr, 2021-ci il
9.	“Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalın bir nömrəsinin Qars müqaviləsinin 100 illiyinə həsr edilməsi	AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi	2021-ci il
10.	Qars müqaviləsinin 100 illiyinə həsr olunmuş tematik verilişlərin və qəzet materiallarının hazırlanması, keçirilən tədbirlərin işıqlandırılması	Naxçıvan Muxtar Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri	2021-ci il

GİRİŞ

XX əsrin əvvəlləri dünya tarixində baş vermiş bir sıra hadisələrlə xarakterizə olunur. Kapitalist dövlətləri arasında qruplaşmaların başa çatması, dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə, bu mübarizənin nəticəsində Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi, Rusiyada Fevral-burjua inqilabı və Oktyabr siyasi çevrilişi, Osmanlı imperiyasının süqutu və başqa bu kimi ictimai-siyasi və hərbi hadisələr baş vermişdir. Bütün bunlar dünyada ictimai-siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirmiş, hər bir dövlət bu vəziyyətdən az itkilərlə çıxmaq, siyasi dividənt qazanmaq üçün yollar aramışdır. İmperialist dövlətləri Rusiyaya hərbi müdaxilə etmiş, vətəndaş müharibəsi törətmişdir. Eyni ilə Osmanlı dövlətinin süqutuna səbəb olmuş və 1920-ci ildə İstanbulu işğal etmişdir.

Yaranmış bu vəziyyət Sovet Rusiyası ilə yeni Türkiyə hökumətini yaxınlaşdırmağa səbəb olmuşdur. Rusiya yaranmış vəziyyətlə əlaqədar birtərəfli qaydada Birinci Dünya müharibəsindən çıxmış və XIX əsrin 70-ci illərində Osmanlı dövlətindən işğal etdiyi torpaqları 1918-ci ildə geri qaytarmışdır. Bu faktın özü də Rusiya-Türkiyə münasibətlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Mustafa Kamal paşa Ərzurum və Sivas konqreslərindən sonra Türkiyəni imperializmin caynağından xilas etmək üçün 1920-ci ilin aprelində V.İ.Leninə məktub göndərmiş, Rusiya-Türkiyə münasibətlərini normallaşdırmaq arzusunu ifadə etmiş, Rusiyadan maddi və hərbi yardım istəmişdir. Rusiyanın razılığından sonra danışıq üçün Moskvaya bir heyət göndərilmişdir. Nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri Bəkir Sami bəy rəhbərlik etmişdir. Bu heyətin apardığı danışıqlar elə də ciddi nəticə verməmişdir. Bundan sonra Yusif Kamal bəyin rəhbərliyi ilə ikinci heyət göndərilmişdir. Bu heyətin iştirakı ilə 1921-ci il fevralın 26-dan martın 16-nadək rus-türk konfransı baş tutmuşdur. İlk növbədə hər iki tərəf razılığa gəlmişdir ki, onlara zorla qəbul

etdirilən ikitərəfli və beynəlxalq müqavilələrdən imtina etsinlər.

Batum və Naxçıvanla bağlı danışıqlarda ümumi razılığa gəlmişlər. Xüsusilə Rusiya Naxçıvanın ərazisinin sərhədlərini, Azərbaycanın Naxçıvan üzərindəki “himayə hüququnu üçüncü dövlətə verməməsi şərti ilə” Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtariyyət təşkil etməsini qəbul etmişdir. Cənubi Qafqaz respublikaları məsələsi müzakirə olunmuş, Türkiyə ərazi məsələlərini öz xeyrinə həll etmişdi. Hərbi əsirlərin qaytarılması məsələsində ümumi razılığa gəlinmiş və s.

Beləliklə, Sovet Rusiyası ilə yeni Türkiyə hökuməti arasında “Dostluq və qardaşlıq haqqında” Moskva müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin çox böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Belə ki, bu müqavilə ilə Sevr müqaviləsi rədd edilmiş, iki dövlət arasında anlaşılmazlıqlar aradan qaldırılmışdı.

Moskva müqaviləsindən sonra Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ərazi-sərhəd məsələlərini həll etmək üçün onların hər biri ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlamaq istəyirdi. Sovet Rusiyası isə belə bir müqaviləyə razı deyildi və respublikalarla bu istiqamətdə danışıqlar aparmışdı.

Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətləri belə danışıqlar üçün Qars şəhərinə gəldilər. Sovet Rusiyasının və üç respublikanın mövqeyi vahid müqavilə bağlamaq idi. Türkiyə isə bunun əleyhinə idi. O, hər bir respublikanı müstəqil görmək istədiyindən, müqaviləni də hər biri ilə bağlamaq istəyirdi. Son nəticədə, Rusiyanın mövqeyinə uyğun müqavilə imzalandı. Türk heyəti vahid müqavilə ilə razılaşdı. Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsinin müddəalarını əsasən təkrar edirdi. Müqavilədə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdur. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin V maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdu.

Lakin Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Naxçıvanın tabeçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəa Qars müqaviləsində əks olunmamışdı.

Beləliklə, “Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri” kitabında Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında yaranan münasibətlər, burada Azərbaycan məsələsinin yeri, türk nümayəndə heyətlərinin Moskvaya gəlmələri, danışıqların gedişi, Moskva müqaviləsinin imzalanması, müqavilənin əsas müddələrinin təhlili kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Kitabın ikinci fəslə Qars danışıqları və müqaviləyə həsr olunmuşdur. Moskva müqaviləsində olduğu kimi, Qars müqaviləsində də Naxçıvan məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilmişdir. Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqavilə bağlamaq cəhdləri, Ermənistanın Qars müqaviləsini tərəf kimi imzalaması da bu fəslin mühüm müddələrindəndir. Burada Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazi-sərhəd məsələlərinə də yer verilmişdir.

Sonrakı fəsildə Qars müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarının inzibati idarəçilik sistemindəki dəyişikliklər və beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsi üçün ermənilərin göstərdikləri cəhdlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Kitabda əlavələrə də yer verilmişdir. Burada Moskva və Qars müqavilələrinin mətni, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər iki müqavilədə təsbit olunmuş xəritələri də öz əksini tapmışdır.

Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin 100 illiyi ərəfəsində və günlərində bunlarla bağlı bəzi tədqiqatların aparılması, tədbir və elmi konfransların keçirilməsi, əsərlərin yazılması XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, günümüzdə də Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsindəki rolu və əhəmiyyəti özünü bir daha təsdiq edir. Müddətsiz imzalanmış bu beynəlxalq

müqavilələr bundan sonra da Rusiya-Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı münasibətlərin daha da təkmilləşməsi və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdə davam edəcəkdir.

I FƏSİL

RUS-TÜRK KONFRANSI VƏ MOSKVA MÜQAVİLƏSİ

1.1. XX əsrin əvvəllərində Rusiya-Türkiyə münasibətləri və Azərbaycan məsələsi

Dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda aparılan Birinci Dünya müharibəsi dünyanın ictimai-siyasi vəziyyətini bir qədər də mürəkkəbləşdirdi. Müharibə illərində Rusiyada baş verən hadisələr – Fevral inqilabı və Oktyabr siyasi çevrilişi Rusiyanı müharibədən çıxmağa sövq etdi. Müttəfiq dövlətlər buna razı olmasalar da, Rusiyanın müharibə aparmaq imkanının məhdudluğu onu belə qərar qəbul etməyə məcbur etdi. Osmanlı dövləti isə Birinci Dünya müharibəsinə Almaniyə tərəfindən qoşulmuş, müharibədən məğlub kimi çıxmışdı. İmperialist dövlətlər isə həm Rusiyaya, həm də Türkiyəyə qarşı işğalçı mövqedən çıxış edirdilər. Antantaya qarşı müharibədə məğlub olan Osmanlı imperiyası 1918-ci il 30 oktyabr Mudros müqaviləsi ilə məğlub olduğunu təsdiq etdi.¹ Mudros sazişi ilə Türkiyə işğal edilirdi və boğazlara nəzarət etmək hüququnu itirirdi və s. Belə olan halda Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə milli azadlıq hərəkatı başladı. Bu hərəkat dünya müharibəsinin qalibi olan böyük güclərə qarşı yönəlmişdi. Antantaya qarşı inqilabi mübarizəyə başlamış Türkiyə üçün Sovet Rusiyası ilə münasibətlər yaratmaq həyati əhəmiyyətə malik idi. Antanta ölkələri Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsini qəbul etmir, U.Çerçillin sözləri ilə desək “bolşevik hökumətini beşikdə ikən boğmaq” istəyirdilər. Yaranmış şəraitdə bolşevik Rusiyasına da müttəfiq lazım idi. Belə bir

¹ История внешней политики СССР. Т. I. 1917-1945 гг. Москва, 1980, с.141.

müttəfiq isə Türkiyə ola bilərdi.² Bu illərdə Türkiyənin böyük miqdarda hərbi və maliyyə yardımlarına ehtiyacı var idi.

Rusiya isə Türkiyə ilə imperializmə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün XIX əsrin 70-ci illərindən işğal etdikləri əraziləri geri qaytarmaq istəyirdi. Bu məqsədlə 1918-ci il 3 martda Türkiyə ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsini imzaladı. Bu müqaviləyə görə Türkiyə itirdiyi torpaqların əksəriyyətini, ümumi sahəsi 23,6 min kvadrat km olan Qars, Kağızman, Ərdahan, Oltu, Artvin sancaqlarını bütünlüklə, Batum və Sürməli sancaqlarının da bir qismini geri qaytardı.³

Mustafa Kamal paşa milli azadlıq hərəkatına başladığı ilk günlərdən bu hərəkatı uğurla apara bilməsi üçün ölkəyə bolşevik yardımlarını təmin etməyə çalışmış və bu istiqamətdə bir sıra addımlar atmışdı.⁴ Lakin Kazım Qarabəkir paşa ruslarla münasibətlərin qurulmasında tələsməməyi məsləhət görürdü. Rusiya nümayəndələri ilə aparılan danışıqlarda onların əsas tələbi kapitalist dünyasına qarşı ruslarla eyni fikirdə olarlarsa, onda Rusiya Türkiyəyə silah, sursat və maliyyə yardımı göstərəcəkdir.

Rusiya-Türkiyə qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasında hər iki tərəf buna ehtiyatla yanaşırdı və bunların hər birinin öz maraqları var idi. Bu səbəbdən, Sovet Rusiyası nümayəndələri ilə ilk görüşlərdə Türkiyə liderləri arasında bolşeviklərlə münasibətdə bir sıra fikir ayrılıqları var idi. Sovet Rusiyası Qafqazı bolşevikləşdirmək istədiyindən bir qrup türk nümayəndələri Rusiya ilə münasibətlərin qurulması əleyhinə idi. Lakin müttəfiq dövlətləri Anadolu torpaqlarına göz dik-

² M.Qasımov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998, s.134.

³ Qars müqaviləsi. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2004, s.15

⁴ V.Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011, s.336

diyindən, onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün bolşeviklərlə yaxınlaşmaqda Mustafa Kamal paşa və onun tərəfdarları üstün mövqeyə malik oldular.

Mustafa Kamal paşa bolşeviklərlə əlaqələr qurulması məsələsini Ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşaya tapşırırdı. Kazım Qarabəkir paşa isə bolşeviklərlə əlaqə yaratmaq məqsədilə iki nəfər nümayəndəsini – Ö.Lütfi bəylə F.Sabit bəyi Bakıya göndərdi. Onlar Bakıda gizli fəaliyyət göstərən bolşeviklərlə görüşüb danışıqlar apardılar. Kazım Qarabəkir paşa Nuru paşanı da Bakıya göndərdi. Əsas məqsəd Anadolu hərəkətinə buradan yardım göndərilməsi idi. Nuru paşanın səyi nəticəsində 1919-cu ilin dekabrında Azərbaycan hökuməti Anadolu hərəkətinə maliyyə yardımı göndərdi.⁵

Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa Sovet Rusiyası və Azərbaycan hökumətləri ilə əlaqə yaratmaq üçün Xəlil paşaya təlimat verib 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycana göndərdi. Kazım Qarabəkir paşa Xəlil paşa ilə görüşündə dedi: “Hal-hazırda Azərbaycanda Müsavat hökuməti hakimdir. Onlara bir neçə dəfə xəbər göndərməyimizə baxmayaraq, Türkiyə ölmüşdür deyə, bizə yardım etmirlər. Halbuki, gec-tez erməniləri əzərik. Bolşeviklərin də yaxın zamanlarda Qafqazı aşacağına şübhə etməmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan hökumətinin vaxt keçirmədən bolşeviklərlə əlaqə qurub anlaşması və Arpaçay boylarında türklərlə bolşeviklərin birləşməsinə mane olmaması zəruridir”.⁶

Xəlil paşanın əsas vəzifəsi Sovet Rusiyası və Azərbaycanın Anadoluya yardımlarını təmin etmək və Sovetlərlə Türkiyə arasındakı yolu açmaq idi. Xəlil paşa Bakıya gəldikdən sonra bir tərəfdən yardım məsələsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti ilə müzakirələr aparır, digər tərəfdən də bolşeviklərin Qafqaz Komitəsi ilə danışıqlara başlayır. Kazım

⁵ Tadeuş Svyatoçovski. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. İstanbul, 1988, s.213, 215

⁶ Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C. I, s.328

Qarabəkir paşa yazır ki, Xəlil paşa Azərbaycana gedib burada müstəqil bir cümhuriyyət təşkil edəcəyini düşünürdü.⁷

Türklər istəyirdilər ki, Azərbaycan ona maddi və hərbi yardım göstərməklə yanaşı, bolşeviklərlə də əməkdaşlıq qursunlar. Rusiya bolşevikləri Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etmirdilər, Müsavat hökumətinə də ingilislərin dostu kimi baxırdılar. Qərribə o idi ki, bəzi ingilis dairələri də Müsavat hökumətinə inanmırdılar.

Rusiya çalışırdı ki, Müsavat hökumətini devirib Azərbaycana sovetləşdirsin və Bakı neftinə sahib olsun. Türkiyə isə ingilis-yunan müdaxiləsinə qarşı mübarizədə özünə müttəfiq axtarışında idi. Göründüyü kimi, yaranmış şərait iki ölkəni müttəfiqə çevirirdi. Lakin Türkiyə hansı rejimin hakimiyyətdə olmasından asılı olmayaraq Azərbaycanın müttəfiqliyini istəyirdi.⁸

Rus-türk münasibətlərində bir cəhət hər iki tərəfi ciddi narahat edirdi. Bu da ingilis tərəfi idi. Rusiya Türkiyə tərəfinin ingilislərlə yaxınlaşmasını izlədiyi kimi, bu cəhətə Türkiyə də əhəmiyyət verirdi. Bu narahatçılıq Türkiyə Böyük Millət Məclisini ruslarla əməkdaşlığa qərar verdi. Mustafa Kamal paşa 1920-ci il aprelin ayının 26-da Türkiyə Böyük Millət Məclisinin adından Sovet hökumətinə məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: “Birincisi. Biz öz üzərimizə öhdəlik qəbul edirik ki, imperialist hökumətləri ilə mübarizə aparan və bütün məzlumları onların əsarətindən azad etmək vəzifəsini qarşısına məqsəd qoyan rus bolşevikləri ilə bütün fəaliyyətimizi və bütün hərbi əməliyyatlarımızı birləşdirək. İkincisi. Əgər sovet qüvvələri Gürcüstan əleyhinə hərbi əməliyyat başlamağı nəzərdə tutursa və yaxud diplomatik yolla, öz təsiri vasitəsi ilə Gürcüstanı ittifaqa girməyə məcbur edə bilsə, habelə, ingilislərin Qafqaz ərazisindən qovulmasını təmin edə bilərsə,

⁷ Kazım Karabekir. İstiklal Harbimizde İttihat, Terakki ve Enver paşa. C. I, İstanbul, 2001, s.40

⁸ M.Qasımlı. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s.129-130

Türkiyə hökuməti imperialist Ermənistan əleyhinə hərbi əməliyyata başlamağı mümkün sayır və bundan əlavə təminat verir ki, Azərbaycan Respublikasını sovet dövlətləri dairəsinə girməyə məcbur edə biləcəkdir. Üçüncüsü, ölkəmizi işğal edən imperialist qüvvələri ölkəmizdən qovmaq və imperalizmə qarşı başlanan ümumi mübarizəmizi davam etdirmək məqsədi ilə ölkə daxilində qüvvələrimizi artırmaq üçün Sovetlər Birliyinin əvvəlcə beş milyon qızıl lirə verməsini, danışıqlarda müəyyən ediləcək miqdarda silah, hərbi sursat və bunlardan əlavə, hərbi texnika üçün tikinti materialları və tibbi sarğı ləvazimatları, eyni zamanda, Sovet hökumətinin tələbinə uyğun olaraq, şərqdə hərəkətə keçəcək ordumuz üçün qida maddələri ilə təmin edilməsini Sovet Rusiyasından xahiş edirik”⁹

Mustafa Kamal paşanın Sovet hökumətinə ünvanlanmış bu tarixi məktubu Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğal edilməsindən sonra, yalnız iyun ayının 3-də Moskvaya yetişdi. Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Lenin məktubla tanış olduqdan sonra xarici işlər komissarı G.Çiçerinə tapşırıqlar verdi. Mustafa Kamal paşaya cavab hazırlandı, iyunun 4-də Çiçerinin imzaladığı sənəd Ankaraya göndərildi.¹⁰

Göründüyü kimi, Qafqazdakı hadisələrə Rusiya-Türkiyə münasibətləri Antanta dövlətlərini narahat etmişdi. Həm də vəziyyət böhranlı olduğu üçün Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri Antanta dövlətlərinə yardım üçün müraciət etmişdilər.

Kerzon həmin müraciətlər barədə Paris Sülh Konfransının Ali Şurasına məlumat verib təklif etdi ki, yubanmadan Azərbaycan və Gürcüstanı de-facto tanımaq lazımdır. 1920-ci il yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası Kerzonun təklifi üzrə bu məzmununda qərar qəbul etdi: “Müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini

⁹ Kamuran Gürun. Türk-Sovyet ilişkileri, Ankara, 1991, s.8-10

¹⁰ Документы внешней политики СССР. Т. II. Москва, 1958, с.555

birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar”.¹¹

Osmanlı Məclisinin 22 yanvar 1920-ci il tarixli yığıncağında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto səviyyəsində rəsmən tanındı və bu barədə qərar Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı Təmsilçiliyinə təqdim edildi. Mustafa Kamal paşa isə, Azərbaycanın müstəqilliyinin Versal Ali Şurası tərəfindən tanınmasına açıq bir şəkildə mənfi reaksiya göstərdi və buna Antanta dövlətlərinin Türkiyə ilə Rusiyanın birləşməsinə imkan verməmək və bununla da Anadolu hərəkətini boğmaq planı kimi qiymətləndirdi.¹²

Qeyd etməliyik ki, Türkiyə milli azadlıq hərəkətində bolşevizmə və Antantaya münasibət baxımından iki meyl var idi: 1.Qafqaza doğru irəliləmədə olan bolşeviklərə qarşı Antanta dövlətlərinin yardımına sığınmaq; 2.Anadolu torpaqlarını işğalları altında saxlayan Antanta dövlətlərini ölkədən çıxarmaq üçün bolşeviklərlə yaxınlaşmaq. Mustafa Kamal paşanın özü isə, bolşeviklərlə anlaşımağı üstün tuturdu. Ona görə də Mustafa Kamal paşa Kazım Qarabəkir paşaya 1920-ci il 11-12 mart teleqramında bolşeviklərlə əlaqə qurmaq və danışıqlar aparmaq üçün xüsusi bir heyətin göndərilməsini təklif edirdi.¹³

Bunu nəzərə alan Kazım Qarabəkir paşa Xəlil paşa və doktor Fuad Sabit bəyi danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya yolladı. Nümayəndələr artıq may ayının ortalarında Rusiya paytaxtında idilər. Mayın 16-da türk nümayəndələri Rusiya xarici işlər komissarı Çiçerinlə görüşdülər. Danışıqlarda Türkiyədə vəziyyət, yaranacaq münasibətlər, Rusiyanın köməyi, Rusiyanın Yaxın Şərq siyasətində Türkiyənin yeri və b. məsələlər müzakirə edilmiş, Çiçerin bu barədə Leninə məlumat vermişdi.

¹¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, 2004, s.54

¹² Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C. I, s.513

¹³ Yenə orada, s.573-574

Rusiya xarici işlər komissarı Çiçerin Türkiyə ilə Rusiya arasında dostluq münasibətlərini qurmaq üçün diplomatik və konsulluq idarələrinin açılmasını təklif edirdi. Sovet Rusiyası 1920-ci ilin iyun ayının 8-də Ankaraya diplomatik nümayəndəsini təyin etdi. Ş.Eliava Türkiyə Milli hökuməti yanında Sovet Rusiyasının diplomatik və hərbi nümayəndəsi seçildi və qərara alındı ki, Mustafa Kamal hökumətinə silah və qızıl göndərilsin.

1920-ci il martın 16-da Antanta dövlətlərinin İstanbulu işğal etmələri Türkiyə milli azadlıq hərəkatının liderləri ilə rus bolşeviklərini bir-birinə daha bir addım yaxınlaşdırdı. Kazım Qarabəkir paşanın təklifi ilə Anadolu hərəkatı ilə bolşeviklər arasında vasitəçi olaraq Türk Kommunist Fırqəsi qəbul edildi. Azərbaycan hökumətinin ingilislərlə münasibəti Anadolu rəhbərlərini narahat edirdi.

Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında münasibətlərin yaradılması hələlik tam rəvan getmirdi. İlk növbədə Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında hər hansı bir hərbi müqavilə olmadığından, Qafqazı istila edən bolşevik orduları türk orduları ilə Evliyə-i Səlasədə üz-üzə gəldikdə, anlaşılmazlıq və xoşagəlməz hadisələr baş verə bilərdi. Çünki, Sovet Rusiyası 1914-cü il sərhədlərini əsas götürürdü. Bu halda Türkiyə Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi vilayətlərin itirilməsi təhlükəsi ilə qarşılaşırdı. Belə bir təhlükənin olmaması üçün Kazım Qarabəkir paşa bolşeviklərlə danışıq aparmaq məqsədilə Bakıya bir heyət göndərilməsini lazım bildi.¹⁴

Kazım Qarabəkir paşa minbaşı Əli Riza bəyi təlimatlandırıldıqdan sonra digər bir zabitlə birlikdə Bakıya göndərdi. Kazım Qarabəkir paşa aprelin 26-da Mustafa Kamal paşaya göndərdiyi teleqramda bolşeviklərin Azərbaycan sərhəddinə gəldiyini, kolordusunun hazır vəziyyətdə gözlədiyini bildirir. Aprelin 28-də Azərbaycanda bolşevik işğalı baş tutduğundan

¹⁴ Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. C. II, s.708

ingilislər Batum yolunu kəsmişdilər. Bu səbəbdən də Əli Riza bəy Bakıya gedə bilmədi. Türk Kommunist Firqəsinin məşhur simalarından olan Xəlil paşa və Fuad Sabit bəy Azərbaycanın sovetləşdirilməsi nəticəsində Anadoluya vəd edilən Sovet yardımlarını gerçəkləşdirmək üçün Kazım Qarabəkir paşanın təlimatı əsasında Moskvaya getdilər. Onların Sovet Rusiyası liderləri ilə apardıqları danışıqlar nəticəsində Türkiyəyə lazımı Sovet yardımlarını təmin etdilər.¹⁵

Rus sovet ordusunun Türkiyənin yardımını ilə Azərbaycanı işğal etməsini Mustafa Kamal paşa bir qədər sonra etiraf edir. O, 1920-ci il avqustun 14-də Türkiyə Böyük Millət Məclisində demişdi: "... Bolşevik Cümhuriyyəti, həm özlərinin yaşamaları və varlıqlarının önəmini artırmaq, həm də Antanta dövlətlərinin zülm pəncəsindən qurtulduqları təqdirdə, ən qüdrətli yardımçı və tərəfdar olacaq millətimizin birlik və bərabərlik əlini tutmaq üçün bizə kömək etdi... Etdikləri yardım X və XI ordularını açıqdan-açığa Qafqaza, Şərqi cəbhəsini parçalamaq oldu.

Bu ordular bizim istiqamətimiz, təsirimiz və xidmətimiz sayəsində asanlıqla Şimali Qafqazı keçib Azərbaycana gəldilər..."¹⁶

Türk-rus əlaqələri hesabına və digər daxili və xarici səbəblərdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1920-ci il 27 aprel faciəsi həyata keçirildi. Ölkə Rusiya tərəfindən yenidən işğal edilərək sovetləşdirildi, Azərbaycanın milli dövlətçiliyi itirildi.

Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin iyulun 2-də Xəlil paşanın Türkiyəyə dönüşündən istifadə edərək, onun vasitəsi ilə Mustafa Kamal paşaya bir məktub göndərdi. Məktubda Sovet Rusiyasının Türkiyə inqilabi hökumətinə rəğbətini, bir sıra məsələlərdə sovet və türk hökumətləri və xalqlarının maraqlarının üst-üstə düşdüyü göstərilirdi.

¹⁵ Bax: Vasif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), s. 383-384

¹⁶ Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, s.265

Ümumiyyətlə, 1920-ci ildən sonra Türkiyəyə münasibətdə Rusiyanın siyasəti belə müəyyənləşdirilmişdi: “Türkiyə ilə dostluğun möhkəmləndirilməsinə çalışmaq; Mustafa Kamalı müdafiə etmək və onu həmişə öz təsiri altında saxlamaq; şəxsi diktaturadan partiya diktaturasına keçmək üçün onu həqiqi xalq partiyası yaratmağa sövq etmək; geniş kütləvi işi təşkil etməkdə ona yardımçı olmaq; partiya işini orduya keçirmək; ona geniş yardım göstərmək və xalq kütlələri içərisində geniş tanıtmaq yolu ilə nüfuzunu möhkəmləndirmək”.¹⁷

Türk diplomatiyası isə Antanta ölkələri sovet hökumətini tanımayınca və Moskvanın əvvəldən razılığı olmadan onlarla heç bir sazişə getməyəcəyini öz öhdəsinə götürürdü.

Beləliklə, hər iki dövlətin düşmüş olduğu beynəlxalq vəziyyət və xarici siyasət niyyətlərinin üst-üstə düşməsi onları yaxınlaşdırırdı və müttəfiqə çevirirdi.

1.2. Türkiyə nümayəndə heyətinin Moskvaya gəlməsi və rus-türk konfransı

Ankarada yeni təşkil olunmuş Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti mayın 5-də keçirilən ilk iclasında RSFSR hökuməti ilə rəsmi danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya bir heyətinin göndərilməsinə qərar verdi. Bu heyətə yeni hökumətin xarici işlər naziri Bəkir Sami (Kunduh) bəy rəhbər təyin edildi. İqtisadiyyat naziri Yusif Kamal (Tengirşek) bəy, Lazistan millət vəkili Osman bəy də heyətə daxil edildi.¹⁸

Moskvaya gedəcək heyət Ərzuruma gəldi və Kazım Qarabəkir paşa ilə görüşdü. Kazım Qarabəkir paşa doktor İbrahim Tali bəyi və Seyfi Düzgöreni hərbi nümayəndələr kimi heyətin tərkibinə daxil etdi.¹⁹ Moskvaya gedəcək heyət 1920-ci

¹⁷ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.28, siy.1, iş 68, v.12

¹⁸ Yusuf Kamal Tengirşek. Vatan Hizmetinde. İstanbul, 1967, s.145-146

¹⁹ Mustafa Öztürk. Atatürk döneminde Türkiyenin Kafkasya politikası. Ankara, 2005, s.103

ilin iyulun 11-də Qara dəniz yolu ilə yola düşdü və ayın 19-da Rusiyanın paytaxtına çatdı.²⁰

Buna qədər Anadolu nümayəndələrindən Xəlil paşa, Fuad Sabit bəy, Ənvər paşa Mustafa Kamal paşanın məktubunu gətirən Teymen İbrahim bəy Moskvaya gəlmişdilər. İttihadçı liderlərdən Xəlil paşa Sovet Rusiyasının rəsmiləri ilə görüşüb Türkiyə üçün müəyyən maliyyə və hərbi yardım ala bilmişdi.

Bəkir Sami bəyin rəhbərlik etdiyi heyət bir aya yaxın idi ki, Moskvada idilər, lakin onlar hələ danışıqlara başlaya bilməmişdilər. İyulun 24-də G.Çiçerin, avqustun 4-də Çiçerinin müavini L.Karaxan türk nümayəndə heyəti ilə qeyri-rəsmi görüşmüşdülər. Sovet Rusiyası müəyyən səbəblərdən türk heyəti ilə rəsmi görüşü yubadırdı. İlk növbədə Sovet Rusiyası Ermənistanla münasibətlərini tam aydınlaşdırmadan Anadoludan gələn türk heyətlə rəsmi danışıqlar aparmaq istəmirdi.²¹ Başqa bir səbəb isə bağlanacaq Sevr müqaviləsinin (1920, 10 avqust) Türkiyənin üzərinə hansı ağır şərtləri qoyacağını və türk hökumətinin buna necə münasibət bildirəcəyini gözləyirdilər. Sevr müqaviləsi imzalandı və Osmanlı imperiyası ərazisinin 80 faizindən məhrum oldu.²² Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi ilə yeni türk hökuməti Sevr müqaviləsinin ağır şərtlərini rədd etdi.

Sovet Rusiyası ermənilərlə danışıqlar aparmaq üçün B.Leqranı Qafqaza göndərmişdi. Leqran Tiflisdə erməni daşnak hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqlar apardı. Danışıqların nəticəsi olaraq 1920-ci il avqustun 10-da Rusiya-Ermənistan müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan Sovetlərin müvəqqəti idarəçiliyində qalır, Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmir yolu hərbi yüklər istisna olmaqla ermənilər tərəfindən istifadə edilə bilər.

²⁰ Документы внешней политики СССР. Т. III. Москва, 1959, с. 667

²¹ V.Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1921), s. 389

²² Документы внешней политики СССР. Т. II, с. 555

di.²³ Qəbul olunmayan məsələ bundan ibarətdir ki, Azərbaycanın iştirakı olmadan torpaqlarının məsələsi müzakirə olunurdu, Ermənistanla danışıqlarda Sovet tərəfi onun adından çıxış edirdi. Bu hal Azərbaycanın müstəqil dövlət və Rusiyanın müttəfiqi deyil, müstəmləkəsi olmasından irəli gəlirdi. Hansı ki, hələ iyun ayından Azərbaycan hökuməti həmin əraziləri mübahisəli ərazilər kimi qeyd edən Çiçerinə öz etirazını bildirmişdi.

Daşnak Ermənistanının 1920-ci ilin avqustunda Türkiyəyə hücum etməsi və dinc türk əhalisini kütləvi şəkildə qırması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Daşnak hökumətini tanıyan bolşevik Rusiyası onu Türkiyəyə qarşı müharibəyə qızıqdırır və Türkiyənin Van, Bitlis vilayətlərinin Ermənistanla verilməsini vəd edirdi.

Sovet Rusiyası erməni daşnakları ilə müqavilə imzaladıqdan və Anadolu hökumətinin Sevr müqaviləsinə münasibəti Rusiya tərəfinə aydın olduqdan sonra, avqustun 13-də Moskvada ilk rus-türk rəsmi görüşü oldu. Türk heyəti Çiçerinin Van və Bitlis vilayətləri Ermənistanla verilməlidir tələbinə narazılıqlarını bildirdi və bəyan etdilər ki, Rusiyanın Anadolu ərazilərini işğalları altında saxlayan dövlətlərdən heç bir fərqi olmayacaqdır. G.Çiçerinin haqsız tələbləri səbəbindən danışıqlar nəticəsiz başa çatdı.

Belə olan halda, türk nümayəndə heyəti avqustun 14-də XKS-in sədri V.Leninlə görüşdü. Türk heyəti 10 avqust müqaviləsi ilə əlaqədar narahatlıqlarını və Anadoludan ermənilər üçün torpaq tələb edən Çiçerinin mövqeyini Leninə çatdırdılar. Lenin bu müqavilənin bir zərurət nəticəsində imzalandığını bildirdi və qeyd etdi ki, “biz o müqaviləni imzalamaqla xəta etdiyimizi anladıq, düzəltməyə çalışacağıq. Biz düzəltməsək, siz düzəldərsiniz”.²⁴

²³ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 201, v. 171-172

²⁴ Yusif Kamal Tengirşek. Vatan Hizmetinde, s.163

RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı tərəfindən təyin edilən nümayəndələrlə türk heyəti 8 maddədən ibarət bir müqavilə layihəsi hazırladılar. Lakin G.Çiçerinin əvvəlki mövqeyində qalması, Türkiyədən ermənilər üçün torpaq iddialarında olması türk heyətini narazı saldığından müqavilə müzakirə olunmadı və imzalanmadı. Nəticədə danışıqlar baş tutmadı. Bununla belə türk heyəti Anadoluya maliyyə və hərbi yardım göndərilməsinə nail oldu. Bəkir Sami bəyin rəhbərlik etdiyi türk heyəti geri döndülər.

Rusiya-Ermənistan müvəqqəti müqaviləsi (1920, 10 avqust) Antantanın siyasi-diplomatik dairələrində də narazılıqla qarşılandı. Ermənistanın xarici işlər naziri Ohancanyan Antanta nümayəndələrinə bu sazişin formal səciyyə daşdığını və onun hökumətinin əvvəlki kimi yenə də Antantaya meyl etdiyini bildirdi.

Sovet Rusiyası Türkiyəyə münasibətdə də ehtiyatlı siyasət aparırdı. 1920-ci il noyabrın 5-də Stalin V.Leninə yazırdı: “Türkiyədə vəziyyət aydın deyildir, o, təhlükəli ola bilər. Kamalın Antanta ilə sazişi baş tutarsa, Kamalın bitərəfləşdirilməsi Antantanın Bakıya yürüşünü asanlaşdırar. Ona görə də ciddi kəşfiyyat aparmadan və Türkiyədə vəziyyəti öyrənmədən Ermənistanla müqavilə bağlamaq olmaz. Ermənistana, yəni Antantaya əhalisi müsəlman olan mühüm strateji rayonları vermək və bizi Türkiyə ilə münaqişəyə salmaq olmaz. Ermənistanla müqaviləni uzatmaq lazımdır. Elə göstərmək lazımdır ki, Ermənistan üçün xeyir arzulayırıq, sonra hər şey aydın olar”.²⁵

Türkiyənin Ermənistana qarşı hərbi əməliyyatlara başlaması (1920-ci ilin payızı) və nəticədə daşnak Ermənistanı ilə Gümrü müqaviləsini bağlaması (1920, 2 dekabr) Rusiyanın narahatlığına səbəb oldu. Müqaviləyə görə İrəvan rayonu və Göyçə gölü istisna olmaqla bütün Ermənistan Türkiyənin

²⁵ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 130

protektoratlığına düşdü. Türkiyənin Qərbi dövlətləri ilə anlaşma biləcəyi ehtimalının olduğunu eşidən Sovet Rusiyası “Şərqi Anadoluda ermənilərə torpaq verilməsi” ilə bağlı əvvəlki mövqeyini dəyişdi. Bu, Ermənistanın Antanta ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibəti ilə bağlı idi. Sovet Rusiyası Türkiyədəki təmsilçisi P.Mdivani “Ermənistana torpaq verilməsi” məsələsinin bir anlaşılmazlıqdan qaynaqlandığını ifadə edir, G.Çiçerin də Ankaraya göndərdiyi notada “Türkiyə Ermənistanı” ifadəsinə yer vermirdi və Rusiya hökumətinin Türkiyə ilə danışıqları davam etdirib müqavilə imzalamaq niyyətində olduğunu bildirirdi.²⁶ Ankara tərəfi də 22 dekabr (1920) tarixli teleqramında RSFSR-in bu istəyinə müsbət cavab verdi və Rusiyaya gedəcək türk nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirdi.

Gümrü müqaviləsinin 2-ci və 12-ci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın sərhədləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saraybulağı. Ermənistan hökumətinin bu sərhədlər daxilində yerləşən Naxçıvan bölgəsinin ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlilik Türkiyənin himayəsində yerli idarəçilik forması yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur-Şahtaxtı-Naxçıvan-Culfa yolu və İran-Maku-Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi.²⁷

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti Rusiya ilə münasibətləri nizama salmaq üçün Əli Fuad Cəbəsoyu 1920-ci il noyabrın 21-də Moskvaya səfir təyin etdi.²⁸ Bununla bərabər Türkiyə hökuməti Rusiyaya gedəcək nümayəndə heyətini də

²⁶ Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 391-392

²⁷ ARDA, f.28, siy.1, iş 55, v. 86

²⁸ Ali Fuad Cebesoy. Moskova Hatıraları (1921-1922). Istanbul, 1955, s.100-101

müəyyənləşdirmişdi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə iqtisadiyyat naziri Yusif Kamal, maarif naziri Rıza Nur və hərbi nümayəndə olaraq Saffet Arıkan daxil idi.²⁹ Səfirlik heyəti və nümayəndə heyəti 1920-ci il dekabrın 16-da Qarsdan yola çıxdılar. Onlar birlikdə Tiflis-Bakı-Moskva marşrutu ilə hərəkət edəcəkdilər.

Türk heyəti Tiflisdə olarkən Gürcüstan rəhbərliyi ilə görüşüb müzakirələr apardılar və yanvarın 27-də Bakıya yola düşdülər. Türkiyə nümayəndə heyəti yanvar ayının 29-da Bakıya yetişdilər.³⁰ Türkiyə heyətini Bakı dəmir yol vağzalında Azərbaycanın, XI ordunun və Hərbi İnqilab Şurasının rəsmi şəxsləri ehtiramla qarşıladılar. Nümayəndə heyəti həmin gün N.Nərimanov və Q.Orconikidze tərəfindən qəbul edildi. Danışıqların gedişində N.Nərimanov nümayəndə heyətinə bir sıra tövsiyələr verdi. RSFSR xarici işlər komissarı G.Çiçerinin nümayəndə heyəti üçün bəzi problemlər yarada biləcəyini N.Nərimanov onlara bildirdi. Ona görə də belə hal yaranarsa, Lenin və Stalinlə görüşməyi məsləhət bildi. Fevral ayının 6-da türk heyəti Moskvaya yola düşdü. Azərbaycan SSR-in Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski də onlarla birlikdə Moskvaya yollandı. N.Nərimanov B.Şahtaxtinski ilə V.Leninə məktub da göndərdi. Həmin məktubda o, türklərlə danışıqlar barədə öz fikir və mülahizələrini yazmışdı.: “...Mən burada Türkiyə nümayəndə heyəti ilə ətraflı söhbət etdim. Mən qətiyyənlə şübhə etmirəm ki, türklər İngiltərəyə qarşı çıxaraq, özlərinin taleyini sidq ürəkdən bizimlə bağlamaq istəyirlər. Onlar üçün ən prinsipial məsələ erməni məsələsidir...Yoldaş Çiçerin Şərqi məsələsini dolaşdırır, o, erməni məsələsinə həddən artıq uyur və məhz erməni məsələsi üzündən türklərlə aramızın dəyməsi nəticəsində nələr baş verə biləcəyini nəzərə almır. Mən qəti deyirəm – Qafqazda

²⁹ Yusif Kamal Tengirşek. Vatan Hizmetinde, s.199

³⁰ Serpil Sürmeli. Türk-Gürcü ilişkileri (1918-1921). Ankara, 2001, s. 615

(Dağıstanda və Gürcüstanda) yaranmış indiki vəziyyətdə Azərbaycanı əlimizdə saxlamaq istəyiriksə, biz nəyin bahasına olursa-olsun türklərlə möhkəm ittifaq bağlamalıyıq...”³¹

Türk heyəti fevralın 18-də Moskvaya çatdı. Heyətin yubanmasının səbəbi Rostov şəhərində qatarın üç gün naməlum səbəbdən gözləməsi olmuşdu. Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Yusif Kamal bəy B.Şahtaxtinski ilə birlikdə Rostov stansiyasından G.Çiçerinə etiraz teleqramı göndərmişdilər. Sonradan aydınlaşdırılmışdır ki, Rostov dəmiryol stansiyasının rəisi milliyətcə erməni olduğundan o bu işləri ləngitmək məqsədi güdmüşdür. Rıza Nurun fikrincə, Moskva danışıqlarını pozmaq üçün ermənilər bu oyunu qurmuşdular.³² Halbuki, hələ 1920-ci ilin dekabr ayının ortalarında G.Çiçerin Q.Orconikidzeyə təlimat vermişdi ki, türk heyəti Moskvaya yola salınsın.

1921-ci il fevralın 19-da türk nümayəndə heyəti Rusiya Xarici İşlər Komissarlığında G.Çiçerin və L.Karaxan tərəfindən qəbul edildi. Elə həmin axşam Əli Fuad paşa öz etimadnaməsini G.Çiçerinə təqdim etdi. Fevralın 21-də qeyri-rəsmi danışıqlar davam etdirildi. Lakin sovet rəsmiləri köhnə mövqelərində qaldıqlarından və Türkiyəyə qarşı torpaq tələblərini irəli sürdüyündən tərəflər arasında soyuq münasibət müsbət nəticə əldə etməyə imkan vermədi. Sovet tərəfi Gümrü müqaviləsinin ləğv edilməsini və 1914-cü il sərhədlərinin bərpa edilməsini tələb edirdilər.

Türk heyəti G.Çiçerinlə danışıqların bir nəticə vermədiyini görüb fevralın 22-də İ.Stalinlə görüşdülər. Bu görüş onlarda müəyyən ümidlər və xoş təəssüratlar yaratdı. Görüşdə Sovet Rusiyasının Artvin və Ərdahanı türklərə geri qaytara biləcəklərini Stalin söyləmişdi. Türk nümayəndə heyəti hələ Bakıda olarkən Q.Orconikidze göndərdiyi teleqramda rəhbərliyə yazırdı: “Stalinin türklərlə danışıqlarda iştirakı

³¹ Ş.Qurbanov. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri (Təkmilləşmiş, əlavələr edilmiş ikinci nəşri). Bakı, 2003, s.312-314

³² Dr.Rıza Nurun Moskova-Sakarya Hatıraları. İstanbul, 1991, s. 67-68

tamamilə zəruridir. Onlar Çiçerinə inanmır, Karaxana isə nifrət edirlər”.³³

Fevralın 23-də Sovet Rusiyasının nümayəndə heyəti ilə Türkiyə nümayəndə heyəti arasında yeni bir qeyri-rəsmi görüş keçirildi. Bu görüş daha çox heyətlərin bir-birinin fikir və məramını öyrənmək, konfransın rəsmi açılışına hazırlıq görmək üçün keçirilirdi. Danışıqlarda tərəflərin bir-birinə inanması, Ermənistana münasibət, hərbi yardımın göstərilməsi, kamalçıların İstanbul hökuməti və Antantaya münasibəti, sultanın taleyi, Azərbaycan nümayəndəsinin konfransa dəvəti və başqa məsələlər müzakirə edildi. Bu danışıqda Çiçerinin qaldırdığı məsələlər mübahisə doğurduğundan türklər bir neçə gün danışıqlara fasilə vermək məcburiyyətində qaldılar.

Danışıqların rəsmi hissəsi başlayana qədər türk nümayəndə heyəti Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarının müavini L.Karaxanı işə mane olduğu üçün danışıqlardan uzaqlaşdırma bildilər. Nümayəndə heyəti, mandatlarının yalnız, Sovet Rusiyası ilə danışıqlar aparmasına aid olduğunu bəyan edib, Cənubi Qafqaz sovet respublikalarının Moskva konfransına qatılmasına etiraz etdilər. Sovet Rusiyası bununla razılaşmaq məcburiyyətində qaldı.

Rus-türk konfransı 1921-ci il fevralın 26-da Moskvada öz işinə başladı. Sovet nümayəndə heyətinin tərkibinə xalq xarici işlər komissarı Georgi Çiçerin və Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Cəlaləddin Qorxmazov daxil idilər. Türk heyətini isə Yusif Kamal bəy, doktor Rıza Nur və Əli Fuad Cəbəsoy təmsil edirdi.

Konfransdakı açılış nitqində G.Çiçerin bildirdi ki, kapitalizm əleyhinə mübarizə Rusiyada kommunist inqilabı formasını almış, Rusiya xalqları azadlıq və öz müqəddəratını təyinetmə uğrunda mübarizə aparan xalqlar arasında xüsusi yer tutmuşdur. Konfransın əsas məqsədi Rusiya ilə Türkiyə

³³ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, 2012, s.335

arasında bir dostluq müqaviləsi imzalamaqdır. Konfransa növbə ilə G.Çiçerin və Y.Kamal bəy sədrlik edəcəkdə.

RSFSR hakimiyyəti Moskva danışıqlarına Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın da qatılmasını israr edirdi. Rusiya diplomatiyası Cənubi Qafqaz respublikalarını konfransa qatmaqla onların xarici siyasətini öz əlində cəmləşdirmək və Türkiyəyə qarşı qoymaq, həm də gələcəkdə bu ərazidə məqsədlərini həyata keçirmək üçün zəmin hazırlamaq istəyirdi.

Azərbaycan SSR-in Rusiyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahxatinski 1921-ci il fevralın 26-da xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova yazırdı: “Türklərlə Azərbaycan arasında müqavilə Bakıda məxsusi bağlanacaqdır. Türklər konfransda Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirak etməsini istəmirlər. Bildirirlər ki, onlarla Azərbaycan arasında qətiyyətlə heç bir mübahisəli məsələ yoxdur. Azərbaycan ilə müqavilə xüsusi bağlanacaqdır. Ermənistan nümayəndəsinin iştirakına qarşı ona görə çıxırlar ki, onlar Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsini qüvvədə hesab edirlər və ondan imtina etmək istəmirlər. Rusiya isə bizimlə ayrıca müqavilə bağlanmasının əleyhinədir. O, əvvəlcə Azərbaycanın, sonra isə Ermənistanın nümayəndələrini konfransa qatmaq istəyir. Mən şəxsən konfransda Azərbaycanın iştirakının əleyhinəyəm. Çünki mən orada heç nə haqqında qətiyyətli danışıq bilmərəm. Xırda şeylərdə türklərin əleyhinə getmək bizə sərf etmir. Məhz mən onların üzərində təsirə malikəm. Məni Anadoluda çoxlu kombinasiyalar gözləyir və Azərbaycana heç bir aidiyyəti olmayan məsələlər barədə türklərə qarşı konfransda çıxış etsəm, bütün bunların hamısını itirə bilərəm. Rusiya türklərlə danışıqları dostluq və qardaşlıq haqqında aparır, ittifaq haqqında aparmır”³⁴.

Konfransın açılışında Türkiyə nümayəndə heyəti adından Yusif Kamal bəy çıxış etdi. O, çıxışında türk xalqının rus xalqı

³⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİSSA), f. 609, siy.1, iş 94, v. 2

ilə birlikdə beynəlxalq imperializmə qarşı mübarizə aparacağını, bu arzusuna yetişmək üçün rus xalqına təmiz ürəklə əl uzatdığını qeyd edib, dedi: “Coğrafi, tarixi, iqtisadi və siyasi şərait bizə Rusiyanın yolunu göstərdi. Yeni Rusiyanın nümayəndələri qarşısında bütün məsuliyyəti ilə deyirəm ki, türklər səmimidirlər və bizə inanın. Kimlər ki, dünya siyasətini yönləndirirlər, qoy müzakirələr aparsınlar, onlar tarixin gedişini döndərməkdə acizdirlər, bizim aramızda başlanan müzakirələr seçdiyimiz doğru yoldan bizi sapındıra bilməz”.³⁵

Nümayəndə heyətinin rəhbəri Yusif Kamal Sevr müqaviləsindən bəhs edərək bildirdi ki, bu müqavilənin Türkiyə üçün heç bir şey saxlamadığını, onu qəbul etməyin mümkün olmadığını və türk xalqının sonadək döyüşmək qərarına gəldiyini söylədi.

Konfransın açılışında tərəflər bir-birinə xoş sözlər söyləməsinə baxmayaraq, komissiyalarda müzakirələr elə də rəvan getmirdi. Danışqların gedişində türklər Milli Akt ideyasını irəli sürmüşdülər ki, bu da Batum, Qars və Ərdahanın Türkiyə ərazisi kimi tanınmasını, orada yeni rəy sorğusu keçirilməsini, Gümrü müqaviləsinin qüvvədə saxlanılmasını özündə ehtiva edirdi.

Fevralın 28-də siyasi komissiyanın iclasında bu məsələlər geniş müzakirə edilmişdi. G.Çiçerin türklərlə danışqların çox çətin getdiyini İ.Stalinə bildirdi: “Bütün münasibətlər baxımından onların tələbləri əfsanədir, yeri gəlmişkən, onlar hökumətdən üç gün müddətinə cavab tələb edirlər və bəyan edirlər ki, imtina ediləcəyi təqdirdə geri dönəcəklər... Onlar bildirirlər ki, Batum məsələsi Gürcüstana, Gümrü müqaviləsi isə Ermənistana aid məsələdir, bu məsələlər bizimlə deyil, həmin dövlətlərlə müzakirə olunmalıdır...”³⁶

³⁵ M.Qasımlı. Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin tarixi təcrübəsi 100 ilin zirvəsindən/ “Xalq qəzeti”, 2021, 4 mart

³⁶ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.344-345

Rus-türk danışıqlarının kəsilmək həddinə yetişdiyi bir məqamda, həmin vaxt Moskvada olan Ənvər paşa və Behbud ağa Şahtaxtinskiyin araya girməsi böhranı aradan qaldırdı. Ənvər paşa Əli Fuad paşaya tövsiyə etdi ki, bir qəsəbəyə görə, ruslarla münasibətləri pozmasınlar.

Çiçerin Krestinskiyə yazırdı ki, Türkiyəyə münasibət məsələsi müstəsna dərəcədə ciddi və böhranlı məqama yetişmişdir. O, xəbərdarlıq edirdi ki, Türkiyənin bütün oriyentasiyası dəyişə bilər və belə dönüşün nəticələri Sovet Rusiyasının Şərqdə bütün siyasəti üçün ağır fəsadlar verə bilər. Bu şəraitdə Rusiyanın Ankarada səfirinin olmamasını Çiçerin yolverilməz hesab edirdi. Çiçerin təcili olaraq, nüfuzlu bir sovet işçisinin Türkiyəyə səfir göndərilməsini vacib hesab edirdi. O, M.Litvinovu Ankarada Sovet Rusiyasının səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilməsini təklif edir.

G.Çiçerin İ.Stalinə müraciət edərək xahiş edirdi ki, türk nümayəndələrinə edilə biləcək güzəştləri ona bildirsin. G.Çiçerinin müraciətini nəzərə alan Stalin martın 6-da ona yazırdı: “1. Batum dairəsinin böyük hissəsi RSFSR-ə qalır, Artvin və Ardanuç Türkiyəyə keçir, RSFSR-lə Türkiyə arasında yeni sərhədlər təxminən, Borçxa limanı-Çorox çayı-İmerxevi çayı boyunca şərqə doğru Qars vilayətinin sərhədlərinə qədər davam edir; 2. Hərbçilər Ərdahanı Tiflisin açarı hesab edir, onu Türkiyəyə güzəştə getməyin əleyhinədir, bununla belə mən (Stalin) ümid edirəm, hərbiçilərə təzyiq göstərilib, güzəştə nail olmaq olar. Belə ki, RSFSR ilə Türkiyə arasında sərhədlər təxminən köhnə sərhədlər boyunca Qars vilayəti ilə Tiflis quberniyasının arasından keçməlidir; 3. Gümrü türklərdən təmizlənir, Gümrü-Kəmərli dəmiryolu xətti boyunca (bu xətdən qərbə) təxminən 20 verst içrilərə doğru ərazi RSFSR-in xeyrinə təmin olunur; 4. Naxçıvan məsələsi haqqında söz Azərbaycanın nümayəndəsinə verilir”³⁷

³⁷ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.348

B.Şahtaxtinski martın 7-də İ.Stalinə məlumat verdi ki, türklərlə söhbət edib, onları Batum və Naxçıvan məsələsi az maraqlandırır, bu dairələrlə bağlı mübahisələr əhəmiyyətsizdir, onlar Batum dairəsinin sərhədləri ilə bağlı məsələlərə hansısa dəyişikliklər etmək istəyirlər.³⁸ Türklər indi dəmir yolu xəttindən 20 verst geri çəkilmək məsələsinə əhəmiyyət verirlər və istəyirlər ki, Stalinlə görüşsünlər. Türk heyətinin İ.Stalinlə görüşmək arzularını G.Çiçerin də Stalinə yazmışdı. Martın 9-da Türkiyə nümayəndə heyəti İ.Stalinlə görüşə bildi. Görüşdə Stalin türk nümayəndə heyətindən soruşdu ki, “Naxçıvan üzərində nə üçün bu qədər ısrar edirsiniz? Yusif Kamal bildirmişdi ki, “Naxçıvan bizim üçün türk qapısıdır”. Söhbətdə bir sıra mühüm məsələlər barədə razılıq əldə edildi.

Siyasi komissiyanın martın 10-da axşam başlayan iclasına Yusif Kamal bəy sədrlik edirdi. Rusiya nümayəndə heyəti Türkiyənin Əsas Milli Aktını tanıdığını bildirdi. Bu, Rusiyanın Sevri müqaviləsinin şərtlərini rədd etməsi idi. Bu müqavilə çərçivəsində ermənilərin heç bir əsası olmayan istəklərinin rədd edilməsi demək idi. G.Çiçerinin fikrincə, bu akt məlum sərhədlərin düzəldilməsini tələb edirdi. Rusiya nümayəndə heyəti sərhəd xəttini aşağıdakı kimi təklif edirdi: Qara dənizdə Sarp, Gediament dağı, Şavşet sıra dağları, Ərdahan dairəsinə qədər keçmiş inzibati sərhədlər, daha sonra Ermənistanda Ağbaba və Qızıldaş dağları, həmçinin Aleksandropol (Gümrü) sülh müqaviləsi ilə Ermənistana keçən ərazilər.³⁹

Rusiya tərəfi Milli Aktı qəbul etsə də, lakin orada bəzi dəyişikliklərin edilməsini də vacib hesab edirdi. Bu dəyişikliklər daha çox Batum məsələsinə aid idi. Orada deyilirdi: “Bütün sovet respublikalarının öz aralarında sıx

³⁸ Hacıyev İ., İbrahimzadə F. Behbud Şahtaxtinski və Moskova antlaşması // T.C. Atatürk dergisi. Erzurum, 2004, Cilt IV, N 1, s. 12

³⁹ M.Qasımlı. 100 ilin zirvəsindən Rus-türk konfransı və Moskva müqaviləsi/ “Azərbaycan” qəzeti, 2021, 6 fevral.

əlaqələrini nəzərə alaraq, Rusiya nümayəndələri hesab edir ki, Batum Qafqazın qapısıdır və sovet dünyasının həyatı əhəmiyyətinə güclü şəkildə xidmət edə biləcək yeganə Qara dəniz limanıdır. Ona görə həmin limanın, ona xidmət edən dəniz və şose yolları sovet respublikalarına indiki halda isə Gürcüstan Sovet respublikasına məxsus olması zəruridir”.⁴⁰

Türklər Batumla əlaqədar onun Gürcüstanın suverenliyinə verilməsinə aşağıdakı şərtlər daxilində olmasına etiraz etmirdilər: 1. Əhaliyə geniş muxtariyyət verilsin; 2. Müsəlmanların mədəni və dini məsələlərə aid hüquqları, onların torpaqdan azad istifadə etmək haqları tanınsın; 3. Türkiyədən gələn və Türkiyəyə göndərilən bütün növdən olan ticarət mallarının azad tranziti təmin edilsin və bu mallar limanda yığılan rüsum və vergilərdən azad edilsin. Türklərin fikrincə, Acarıstanda yaşayan müsəlmanlara yuxarıda göstərilən şərtlər əsasında muxtariyyət veriləcəyi və sərhədlər də, daxil olmaqla, bütün bunları Gürcüstanın tanıyacağı halda Türkiyə Batum məsələsində güzəştə gedə bilərdi. Rusiya nümayəndələri kiçik istisnalarla türklərin şərtləri ilə razı olduqlarını bildirdilər.

Beləliklə, müzakirə olunan birinci maddəyə görə, tərəflər onlara zorla qəbul etdirilən istənilən ikitərəfli və beynəlxalq müqaviləni rədd edirdilər. Türkiyə milli hökuməti tərəfindən qəbul edilməyən hər hansı müqaviləni Rusiya hökuməti də rədd edirdi. Tərəflərin mənafeələrinə bilavasitə cavab verən bu maddə Rusiyada bolşevik hakimiyyətini tanıمامağ siyasətinə son qoymağı və Antanta dövlətləri tərəfindən Türkiyəyə zorla qəbul etdirmək istənilən, lakin TBMM-in rədd etdiyi Sevr müqaviləsini ləğv etməyə yönəlmişdi.⁴¹

İkinci maddəyə görə, Türkiyə Batum şəhərinə və limanına suverenlik verilməsinə razı olurdu. Bu şərtlə, ona qanuni idarəçilik, geniş muxtariyyət, bütün vətəndaşların

⁴⁰ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.353

⁴¹ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s.141.

mədəni və dini hüquqlarının qorunması haqqı verilməli idi. Türk malları Batumdan maneəsiz və gömrüksüz keçməli idi.

Komissiyanın iclasında mübahisəli məsələlərdən biri də Naxçıvan məsələsi idi. Azərbaycanla bağlı məsələlər ölkə üçün həyati önəmə sahib məsələlər idi ki, bunlardan biri “Naxçıvan”, digəri isə “Azərbaycanın müstəqilliyi” məsələsi idi.

Türkiyə tərəfi istər danışıqlar ərəfəsində, istərsə də onun gedişində Naxçıvan məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu, bəzi daha önəmli strateji və geosiyasi amillərlə yanaşı, həm də Naxçıvanın Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafə və hələlik yeganə nöqtə olması, bölgənin Moskva-Ankara diplomatik münasibətlərində başlıca vasitəçi rolu oynaması ilə əlaqədar idi.⁴²

Naxçıvan məsələsinin müzakirəsində türklər bildirdilər ki, diyarın əhalisinin bilavasitə türk ordusunu çağırması faktı özü, “Naxçıvanın Türkiyə himayəsində olması deməkdir. Buna baxmayaraq, Türkiyə bu himayədarlığı bu şərtlə Azərbaycana güzəştə getməyə razıdır ki, Azərbaycan həmin himayədarlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyinə öhdəlik versin. Əgər əhalisinin keçmişdə olduğu kimi, kütləvi şəkildə məhv edilməsi hadisəsi yenidən təkrar olunacaqsa, türk ordusu çətin ki, fəaliyyətsiz qalsın”. Həmçinin, 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə görə Naxçıvan Türkiyənin himayəsinə keçdiyindən türklər bu bölgəyə öz əraziləri kimi baxırdılar.

Türk heyətinin rəhbəri Yusif Kamal bəy Rusiyaya yola düşmək ərəfəsində, dekabrın 13-də Mustafa Kamal paşa ilə görüşərkən “Paşam, ruslar Naxçıvan üzərində israr edərlərsə nə yapalım?” deyə soruşduqda M.Kamal paşa: “Naxçıvan türk qapısıdır. Bu xüsusu nəzərə alaraq əlinizdən gələni yapınız”

⁴² İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, s.302

cavabını vermişdi.⁴³ Yusif Kamal bəyin, Rıza Nurun məlumatlarından bəlli olur ki, danışıqlarda Naxçıvana dair müzakirələr xeyli uzanmış, danışıqların hətta bəzən pozulmaq həddinə çatması baş vermişdi.

Rusiya tərəfi Qars vilayətində qeyri-müsəlmanların da məhv olma təhlükəsi ilə üzləşə biləcəyini misal gətirərək, sonuncu məsələnin müdaxilə cəhdləri doğuracağından ehtiyatlanırdı. Ona görə də onlar sadəcə olaraq, Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsini təklif edərək, əlavə olaraq bildirirdilər ki, əgər müqavilənin bu maddəsi pozulardısa, onda bütün müqavilə pozulmuş hesab edilməli idi. Bununla da, Rusiya nümayəndələri Naxçıvanın muxtariyyətinə xüsusi təminat haqqında məsələnin müqaviləyə salınmasına zərurət görmürdülər. Həmçinin, Rusiya nümayəndələri Gümrü müqaviləsinin ratifikasiya olunmadığını əsas götürərək, “Türkiyənin öz himayədarlıq hüququnu güzəştə getməsi” formulu ilə razı deyildilər, bununla yanaşı onlar türk ordusunun əhali tərəfindən bölgəyə çağırılmasının da, belə himayədarlıq üçün hüquqi əsas olmadığını göstərirdilər. Həm də, rusların fikrincə, icrası Azərbaycan tərəfindən həyata keçiriləcək öhdəliyin müqaviləyə daxil edilməsi bu dövlətin danışıqlarda təmsil olunmaması səbəbindən çətinlik təşkil edirdi. Bütün bunları əsas tutaraq, Rusiya nümayəndələri təklif edirdilər ki, Naxçıvan vilayəti daimi olaraq, Azərbaycanla bağlı olacaqdır və onun himayəsi altında muxtariyyətdən istifadə edəcəkdir. Türklər isə sonuncu cümlənin belə verilməsində təkid edirdilər: “O şərtlə ki, Azərbaycan bu himayədarlığı heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir”.⁴⁴

Rusiyanın Xarici İşlər Komissarlığı tərəfindən martın 10-da hazırlanan “Türkiyə ilə müqavilə haqqında” və “Türkiyə nümayəndələri ilə ərazi sazişləri haqqında” iki sənəd sovetlərin

⁴³ Mustafa Kamal paşa. Nahçıvan Türk Kapısıdır. Türk Dünyası Tarih Dergisi, Nisan 1992, sayı 64, s.56

⁴⁴ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.354

rəhbər orqanlarına göndərildi. Birinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Türkiyə ilə ərazi sazişi müqavilənin tərkib hissəsi olacaq, müqavilənin özündə əsas müddəalar olacaq, sərhədlərin geniş təsviri isə xüsusi protokolda veriləcəkdir. Rusiya İngiltərə ilə danışıq apardığından sənəddə “imperializm” işlədilməsinin əleyhinə idi. İkinci sənəddə isə, Batum məsələsi ilə bağlı müzakirənin qısa təsviri verilərək göstərilirdi ki, geniş yerli muxtariyyət verilməklə, “Batum Gürcüstanın suverenliyi altında deyil, süzerenliyi altında olacaqdır”. Naxçıvanla bağlı Sovet rəhbərliyi məlumatlandırılırdı ki, “Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi kimi tanınacaqdır, bu şərtlə ki, Azərbaycan həmin protektoratlığı digər bir dövlətə verməsin”. G.Çiçerin yazırdı ki, “bütün yuxarıdakı düzəlişlər Türkiyə ilə sazişin vacib şərtləridir və ona görə mənim tərəfimdən qəbul edildi”.⁴⁵

Martın 12-də Moskva konfransının siyasi komissiyasının növbəti iclası başladı. İclasa G.Çiçerin sədrlik edirdi. Hər iki tərəf iclasa müqavilə layihəsi ilə gəlmişdilər. Müzakirəyə təqdim edilən Rusiya layihəsi 15 maddədən ibarət idi. Bu layihədə 3-cü maddə kimi verilən Naxçıvan məsələsi bir qədər natamam xarakter daşıyır və vilayətin sərhədləri açıq saxlanılırdı. Lakin türklərin müzakirəyə təqdim etdikləri layihə 16 maddədən ibarət idi. Onlar Naxçıvanın Ermənistanla olan sərhəd xəttinin dəqiq göstərilməsini zəruri hesab edirdilər ki, sonradan əlavə problemlər yaranmasın. Batumla da bağlı türklərin layihəsində həmin ərazi Gürcüstanın süzerenliyinə, rusların layihəsində isə suverenliyinə keçməsi göstərilirdi. Başqa məsələlərdə də fərqli cəhətlər var idi. İclasda türklər sərhədlərin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsində, ruslar isə bu məsələlərin hərbi ekspertlərin öhdəsinə buraxılmasında maraqlı idilər.

Yusif Kamal bəy sovet nümayəndələrinin Türkiyənin

⁴⁵Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.354

qeyri-müsəlman əhalisinin talanlardan qorunması ilə bağlı təkliflərini də əsassız olduğunu qeyd etdi. O çıxışında bildirdi ki, Qarsın qeyri-müsəlman əhalisinin kütləvi şəkildə qırılması barədə bizdə heç bir yazılı və şifahi məlumat yoxdur. Qars və İrəvana gəlmiş Amerika nümayəndələri təsdiq edirlər ki, türk əməliyyatları zamanı qeyri-müsəlman əhalisi toxunulmaz olaraq qalmışlar. Biz güman edirik ki, bu kütləvi qırğınlar və zorakılıqlar haqqında yalançı şayiələr, bu dairənin müsəlmanlarının məruz qaldığı çoxsaylı qırğınları və işgəncələri örtbasdır etmək üçün döviyyəyə buraxılmış bir manevidir. Yusif Kamal bəy Qars və Sarıqamışda ermənilər tərəfindən törədilmiş qırğınlar, dağıdılmış və yandırılmış kəndlər haqqında məlumat vermişdir. Yusif Kamal bəy bildirmişdir ki, bu vəhşiliklər əsasən 1918-ci ildə barışıq əldə edildikdən sonra törədilmişdir. Məsələn, Qars Şurası hökuməti ingilis intriqaaları nəticəsində devrildikdən sonra dairəni işğal edən Osipyanın dəstələri şəhərin özündə 100 nəfər müsəlmanı və şuranın 20 üzvünü güllələmişdi. 1920-ci ilin yanvar ayında Qars dairəsində 253 müsəlman kəndi məhv edilmiş, 14620 kişi və qadın qətlə yetirilmiş, Sarıqamış dairəsində 32 müsəlman kəndi məhv edilmiş və 2 min kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdü. Bu qırğınlarla bağlı olaraq 1920-ci il yanvarın 30-da general-mayor Ter-Sisovun əmrini oxumaq kifayət idi. O, bildirmişdi ki, əhali tabe olmadığı təqdirdə onların evini və əmlakını dağıdacaq, bütün bunlara görə məsuliyyət əhalinin üzərinə düşəcəkdir.⁴⁶

İclasda müzakirə olunan və mübahisə doğuran məsələlərdən biri də Cənubi Qafqaz respublikalarının suverenliyi məsələsi idi. Rusiya nümayəndələri çalışırdı ki, Qafqazın sovet respublikalarının suverenliyi Türkiyə tərəfindən qəbul edilsin. Onlar həm də belə hesab edirdilər ki, Türkiyənin Qafqazın yeni

⁴⁶ M.Qasımlı. Yüz ilin zirvəsindən Rus-türk konfransı və Moskva müqaviləsi/ "Azərbaycan" qəzeti, 2021, 7 fevral

sovet respublikaları ilə imzalayacağı müqavilələr separat xarakter daşımamalı və onların suverenliyi məhdudlaşdırılmamalıdır. Türk nümayəndələri bildirdilər ki, Türkiyənin əsas məqsədi hər hansı bir xalqın suverenliyinə qəsd etmək deyil, öz xalqının və digər xalqların azadlığı uğrunda mübarizəsidir.

Konfransın martın 12-də keçirilən iclasında əsasən Naxçıvan dairəsi və Ermənistan arasında müəyyənləşdirilən sərhədlərlə bağlı müzakirələr aparılmışdı. İki gün öncə Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtariyyət məsələsi müzakirə olunmuşdu. Rusiya nümayəndələri bildirdi ki, ekspertlərin müəyyənləşdirdiyi sərhəd xətti Azərbaycanın maksimum tələblərini də ötüb keçir. Çünki o, heç vaxt İrəvan qəzasının hər hansı bir hissəsinə himayəçiliyə iddia etməmişdir.⁴⁷ Onu da qeyd edirlər ki, İrəvan qəzası öz sərhədi kimi həmişə Qurd Qapısını tanıyırdı. Baxmayaraq ki, bu məsələ birinci dərəcəli məsələ deyil, lakin Sovet respublikaları arasında olan sıx əlaqələr səbəbindən, etnoqrafik prinsipə daha uyğun olan Şərur-Dərələyəz dairəsinin sərhədlərini saxlamaq daha yaxşı olardı.⁴⁸ Türklər məsələnin belə qoyuluşuna etiraz etdilər. Onlar bildirdilər ki, məhz bu yerlərdə türk qoşunlarının bölgəyə çağırılmasına səbəb olmuş məlum faciəli hadisələrin baş verməsidir. Çünki bu dairədə müsəlmanlar məskunlaşmışdır. Bütün bunlara görə həmin ərazi üzərində də himayə hüququ Azərbaycana verilmişdir.⁴⁹

Rusiya nümayəndələri məsələnin belə qoyuluşu ilə razılaşırdılar. Onlar bildirdi ki, Naxçıvan ilə Ermənistan arasında sərhəd müvəqqəti hesab edilə bilər. Əgər gələcəkdə Azərbaycan və Ermənistan arasında birbaşa danışıqlarda hər hansı bir dəyişiklik olarsa, onda bu dəyişikliklər Azərbaycanın öz protektoratlığını güzəştə getməyə dair öhdəliyini pozması

⁴⁷ İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 303

⁴⁸ ARPIİSSA, f.609, siy. 1, iş 94, v.48

⁴⁹ Yusif Kamal Tengirşek. Vatan Hizmetinde, s.239-240

kimi qiymətləndirilə bilməz. Əhalinin yerdəyişməsi səbəbindən məsələnin yekun həlli çətin görünür, çünki son vaxtlarda bu ölkələr arasında baş vermişdir.⁵⁰

Türkiyə nümayəndələri bununla razılaşmayaraq, təkid etdilər ki, bu məsələ Türkiyənin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycanla Ermənistan arasında bununla bağlı hər hansı bir danışıqların mümkünlüyü istisna olunmaqla, bu məsələ öz qəti həllini tapmalıdır.

Rusiya nümayəndə heyəti bildirdi ki, belə olan halda Azərbaycanın özünün istədiyi sərhədlərə riayət edilməlidir. Çünki Moskvadan deyilən sərhəd xəttindəki dəyişikliklərə maraqlı olan hökumət və əhalidən soruşmadan müəyyənləşdirmək olmaz. Türk nümayəndə heyətinin təklifi ilə Şərur-Dərələyəz dairəsini Naxçıvan ərazisində saxlamaq qərara alındı. İrəvan dairəsinin “mübahisəli hesab edilən” hissəsində sərhəd Gömürlü dağdan (6930) başlayaraq Saraybulaq dağlarına (8071), Ararat stansiyasına gedirdi. Bu, Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya tərəfindən ratifikasiya predmeti olacaqdı. Məsələlər razılaşdırılmaq üçün Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrindən ibarət komissiyaya verilməli idi. Hərbi ekspertlərin tərtib etdikləri protokolun müqavilə ilə eyni zamanda hər iki nümayəndə heyəti tərəfindən imzalanmasına dair razılıq əldə edildi. Türk nümayəndə heyətinin xahişi ilə müqavilə layihəsinə baxmaq növbəti iclasa qədər təxirə salındı.⁵¹

Müzakirələrdən sonra, martın 13-də B.Şahtaxtinski M.D.Hüseynova teleqram göndərdi. Teleqramda yazırdı: “Rusiya ilə razılığa gəldi, türklər Qars vilayətini, Ərdahanı, Ardanuç, Artvin və Batum dairəsinin böyük hissəsini alırlar.

⁵⁰ M.Qasımlı. Yüz ilin zirvəsindən Rus-türk konfransı və Moskva müqaviləsi/ “Azərbaycan” qəzeti, 2021, 7 fevral

⁵¹ ARPIİSSA, f.609, siy.1, iş 94, v. 53-54

Sərhədlər Batumun 20 verst qərbindən keçəcəkdir. Eyni zamanda, Sürməli də Türkiyəyə keçir. Pul və silahla yardım haqqında məsələnin həlli qalır. Bu, tez həll olunacaq. Türklərlə aparılan şifahi danışıqlarda razılığa gəldi ki, Naxçıvan Azərbaycana keçir. Türklərlə müqavilədə qeyd edilir ki, o heç vaxt Ermənistana verilməyəcək. Türklər bunu onunla kompensasiya edirlər ki, əgər Maku xanlığı Türkiyəyə birləşdirilsə, Rusiya bunun əleyhinə olmayacaq”.⁵²

Martın 14-də açılan növbəti iclasda əvvəlcə martın 12-də keçirilmiş iclasın protokolu nəzərdən keçirildi. Türk nümayəndə heyəti protokola daxil edilməli olan düzəliş barədə danışdı: “Bu ərazi üzərində protektoratlıq” ifadələrindən sonra aşağıdakıları əlavə etməyi təklif etdi: “Daimi ordu, əlbəttə sərhəd istehkamları xəttini keçə bilməz, lakin təhlükəsizliyi və idarəçiliyi təmin etmək, qaydaları və inzibati zərurəti müdafiə etmək üçün hər hansı hissə öz ərazisinə girə bilmək hüququna malikdir. Möhkəmləndirmə yerləri mühafizə məqsədilə sırf texniki tədbirdir və dəmiryolunun təhlükəsizliyinə heç bir aidiyyəti yoxdur”.⁵³

Türkiyə Qarsın etibarlı müdafiəsini, Rusiya Naxçıvan-İrəvan dəmir yolunun təhlükəsizliyini zəruri hesab edirdi. Sonra maddələr üzrə müqavilənin müzakirəsi başlandı və giriş hissədə bəzi düzəlişlər edildi: Sarp məntəqəsindən tutmuş Qars yaylasına doğru, Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə sərhədlərinin keçdiyi əsas məntəqələr tərəflər arasında sonuncu dəqiqləşmədən keçdi. Rusiya nümayəndələri Batumun “güzəştə” gedilməsi ifadəsi ilə razı olmadıqlarını söylədilər. Lakin türklər bu məsələnin Milli Aktda (Misak-i Millidə) yer aldığına istinad edərək, rusları etiraz etməməyə çağırıdılar. Rusiya nümayəndələri onlarla razılaşmalı oldu.

⁵² ARPIİSSA, f.609, siy.1, iş 94, v. 137

⁵³ M.Qasımlı. Yüz ilin zirvəsindən Rus-türk konfransı və Moskva müqaviləsi/ “Azərbaycan” qəzeti, 2021, 7 fevral

Müqavilənin III maddəsi və onun 1 (B) əlavəsi ilə türklər Naxçıvanın siyasi və hüquqi statusunun tam olaraq müəyyən edilməsinə nail ola bildilər. Bununla da, Azərbaycan sovet hökumətinin Naxçıvan məsələsində tərəddüdlü mövqeyinə son qoyuldu və Azərbaycanın bu diyarı heç kimə güzəştə getməməsi şərtilə onun protektoratlığı altında qalması tərəflər arasında razılaşıdırıldı.⁵⁴ Beləliklə, danışıqlarda yaranmış gərginliklərə baxmayaraq, Moskva konfransında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qismən də olsa, qorunmasına nail olundu.

Danışıqların gedişi barədə G.Çiçerin İ.Stalinə məlumat verirdi. Türkiyə nümayəndələri danışıqlarda Rusiyanın Türkiyəyə edəcəyi yardımlar barədə yazılı öhdəlik məktubu almaq istəyirdi. Ruslar isə hökumətin partiya qurultayı (söhbət X qurultaydan gedir – İ.H.) ilə məşğul olduğunu bəhanə gətirib, bundan yayınmağa çalışırdılar. Yazılı öhdəliklə bağlı Çiçerin türklərə bildirmişdi ki, hökumət buna qəti olaraq getməyəcəkdir. O, Stalinə məlumat verirdi ki, müqavilə üzərində artıq çox az iş qalır. Onun fikrincə, müqavilənin imzalanması yolunda indi əsas maneə yardım və yazılı öhdəlik məsələsi idi.

Danışıqlarda mühüm məsələlərdən biri də hərbi əsirlərin qaytarılması mümkünlüyü və müddətinin dəqiqləşdirilməsi idi. Siyasi komissiyanın martın 16-da keçirilən iclasında türk hərbi əsirlərinin öz ölkələrinə qaytarılması müzakirə edildi. Türkiyə nümayəndələri Rusiyada çoxlu sayda türk hərbi əsirlərin qaldığını dedilər. Onların fikrincə, təxminən 12 min türk əsiri Sibirdə, bir neçə min Ukraynada var idi. Bir alay isə, yaxın vaxtlarda Bakıdan Tiflisə yola salınmışdı. Belə razılıq əldə olundu ki, Avropa Rusiyası və Qafqazda olan türk hərbi və mülki əsirləri 3 ay müddətinə, Asiya Rusiyasında olanları isə 6 ay müddətinə repatriasiya edilsinlər. Türkiyə də eyni müddət

⁵⁴ ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 59

ərzində öz ölkəsində olan rus əsirlərinin Sovet Rusiyasına qaytarılmasını təmin etməlidir.⁵⁵

Müqavilənin imzalanması ərəfəsində G.Çiçerin V.Leninə yazırdı: “Ötən iclas zamanı mən türklərə deyəndə ki, biz onlara cəmişi hansısa həcmdə silah, 10.000.000 qızıl rubl (yarısını Batum türklərdən təmizlənən kimi, yarısını isə sonra) pul verəcəyik, onlar heç nə demədilər. Lakin bu gün onlar həmin məsələyə qayıdaraq, bunun az olduğunu dedilər və yazılı bəyanat istədilər. Başlanan uzun mübahisələrdən sonra, nəhayət, onlar müqaviləni aşağıdakı şərtlərlə imzalamağa razılıq verdilər: 1. Mən vəd verməliyəm ki, bir neçə il ərzində onlara hər il 10 milyon verməliyik; 2. Onlar silahla bağlı yazılı bəyanat verməməyə razıdılar, lakin bir neçə il ərzində onlara hər il 10 milyon verəcəyimiz barədə yazılı bəyanat alınmasında təkid edirlər. Yeri gəlmişkən, yazmaq olar ki, bu, ölkənin iqtisadi cəhətdən bərpası üçündür. Onda bu İngiltərə əleyhinə düşmənçilik aktı sayıla bilməz, indi İngiltərə özü də onlara borc təklif edir. Bu pul silah almağa görə lazımdır, halbuki, biz az veririk və silah onlara Antantadan müdafiə olunmaq üçün lazımdır; 3. İmza üçün hər şey hazırdır, müqavilə sabah axşam imzalanacaq, lakin imzalanana qədər onlar məndən bu kağızı almalıdırlar... Onların sözlərinə görə, hər illik 10 milyon haqqında kağız məclisi sakitləşdirər və əleyhdarların ağzını bağlayar. Mən qəti şəkildə tərəfdaram ki, bu kağızı verək. Sovet respublikaları ağrısız olaraq, Batumu alır, müqavilə özü isə diplomatik baxımdan yüksək təəssürat yaradır, xüsusilə, Fransa onlara yan alır, illik maliyyə yardımı isə gələcəyin işidir. İndi heç nə dayanaqlı deyildir. Cavab mənə axşam saat 18-ə qədər lazımdır ki, kağızı imzalamağı çatdırım və imzalama yubanmasın. Müqavilə ayın 16-ı tarixilə olacaq, çünki onda hələ biz Krasinin İngiltərə ilə müqavilə imzaladığını bilmirdik”.⁵⁶

⁵⁵ Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939), s. 365

⁵⁶Yenə orada, s. 366

Ümumiyyətlə, Moskva konfransında müzakirələr yekunlaşmış, Rusiya ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq” müqaviləsi imzalanmaq üçün artıq hazır idi. Moskva danışıqlarının iştirakçısı Rıza Nurun memuarında⁵⁷ da müzakirələrin çox gərgin şəraitdə getməsi və hətta bəzən pozulmaq həddinə çatması göstərilir. Türkiyə nümayəndə heyəti qarşısına qoyulan məqsəd yerinə yetirilmiş, xüsusilə Naxçıvanla bağlı məsələ uğurla həll edilmişdir.

Naxçıvanla əlaqədar nəticənin əldə edilməsində Azərbaycan SSR-in Rusiyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi, Moskva danışıqlarında Azərbaycanın təmsilçisi Behbud ağa Şahtaxtinskiyin də böyük xidməti olmuşdur. B.Şahtaxtinskiyin RSFSR XKS-in sədri V.İ.Leninə yazdığı 13 avqust, 20 sentyabr, 7 oktyabr 1920-ci il və xüsusilə 1 mart 1921-ci il tarixli məktub və teleqramlarında Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən ola biləcək narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi.⁵⁸ Martın 7-də Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskiyin təklifi də nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul olunmuşdu.

1.3. Moskva müqaviləsi və onun imzalanması

1921-ci il martın 18-də Yusif Kamal bəyin sədrliyi ilə rus-türk konfransının sonuncu iclası keçirildi. Nümayəndə heyətləri komissiyanın işinə yekun vurdular və müqaviləni imzalamaq üçün öz vəkalətlərinin qanuna uyğun olub-

⁵⁷ Rıza Nur. Moskva-Sakarya hatıraları. İstanbul, 1991

⁵⁸ Behbud ağa Şahtaxtinski: sənədlər və materiallar, s. 22; “Azərbaycan kommunisti” jurnalı, 1990, № 11, s. 76

olmadığını yoxladılar. Aralarında müzakirə edilən digər məsələləri də həll edən Türkiyə və Rusiya nümayəndələri 1921-ci il martın 18-də Moskva müqaviləsini imzaladılar. Lakin türk nümayəndə heyəti müqaviləyə 18 mart deyil, İstanbulun işğalının ildönümü günü olan 16 mart tarixinin yazılmasını təklif etdi. Ruslar da 16 mart 1921-ci il tarixində ingilislərlə bir ticarət müqaviləsi imzalamışdılar. Bu səbəbdən türk heyətinin təklifi İngiltərə ilə münasibətlərini normallaşdırmaq istəyən Rusiya üçün göydəndüşmə oldu və nəticədə qarşılıqlı razılığa əsasən müqaviləyə 16 mart tarixi yazıldı.⁵⁹ 16 mart tarixi təsadüfən seçilməmişdi. Məlum olduğu kimi, 1920-ci il martın 16-da Antanta ölkələri İstanbulu işğal etmişdi. Bu tarixi seçməklə hər iki tərəf Antanta ölkələrinin Yaxın və Orta Şərqdə, Qara dənizdə və Qafqazda yürütdükləri siyasətə qarşı söylərini birləşdirəcəklərini nümayiş etdirdilər. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Moskva müqaviləsi imzalandı. “Dostluq və qardaşlıq haqqında” sovet-türk müqaviləsini Rusiya tərəfindən Georgi Çiçerin və Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə tərəfindən isə Yusif Kamal bəy, doktor Rıza Nur və Əli Fuad Cəbəsoy imzaladılar.⁶⁰ Müqavilə Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin geniş bir dairəsini əhatə edirdi.

Müqavilədə ərazi-sərhəd məsələləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi. Birinci maddəyə görə tərəflər digər tərəfə zorla qəbul etdirilən istənilən sülh müqaviləsini və beynəlxalq aktları rədd edirdilər. Türkiyəyə aid olan və Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən qəbul edilməyən hər hansı bir beynəlxalq aktı RSFSR hökuməti də rədd edirdi. Türkiyə məfhumu altında 1921-ci il 28 yanvar tarixdə İstanbulda Osmanlı Deputatlar Palatası tərəfindən hazırlanmış və elan

⁵⁹ Yusif Kamal Tenqirşek. Vatan Hizmetinde, s. 230

⁶⁰ ARPPİİSSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 93-95; Документы внешней политики СССР.Т.III, с.597-604; İsmayil Soysal. Türkiyənin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945). C.I, Ankara, 1983, s.32-38

edilmiş Türk Milli Aktında daxil olan ərazilər nəzərdə tutulurdu. Bu isə Türkiyə ilə bərabər Rusiya tərəfindən də Sevr müqaviləsinin qəbul edilməsi və uydurma erməni iddialarının rədd edilməsi idi.

Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: Qara dəniz sahillərində yerləşən Sarp kəndindən başlayan xətt Hədis Meta dağlarından, Şavşet dağları – Qanlı dağ xəttayırıcı kəsiyindən keçir, sonra Ərdahan və Qars sancaqlarının şimal inzibati sərhədləri ilə - Arpaçay və Araz çayı boyunca Aşağı Qarasu çayının mənsəbinə qədər gedirdi. (Sərhədlərin müfəssəl təsviri və ona aid olan məsələlər hər iki tərəfin imzaladığı müqaviləyə birinci əlavənin A və B bəndlərinə və əlavə olunan xəritədə verilməli).⁶¹

İkinci maddəyə görə Türkiyə tərəfi sərhəddən şimalda yerləşən Batum şəhəri, limanı və ərazisi üzərində Gürcüstanın süzerenliyinin* qurulmasına aşağıdakı şərtlərlə güzəştə gedirdi: 1. Müqavilənin bu maddəsində göstərilən yerin əhalisi hər bir icmanın mədəni və dini hüquqlarının təmin olunduğu inzibati baxımdan geniş yerli muxtariyyətdən istifadə etməli və əhaliyə istəyinə uyğun olaraq torpaq haqqında qanunu müəyyənləşdirməyə imkan verilməli idi; 2. Batum limanından Türkiyəyə göndərilən və ya Türkiyədən göndərilən bütün mallar üçün Türkiyəyə gömrüksüz, heç bir maneə olmadan və hər hansı rüsum toplanmadan, Türkiyəyə Batum limanından xüsusi yığımlar olmadan sərbəst tranzit verilməli idi.⁶²

Müqavilənin üçüncü maddəsi I əlavənin C bəndi Naxçıvan məsələsi haqqında idi. Orada göstərilirdi: Müqavilədə olan hər iki tərəf, Naxçıvan vilayətinin bu müqavilənin

⁶¹ İsmayıl Soysal. Türkiyənin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945). C.I, s.32-38

*Suzerenlik suverenlikdən onunla fərqlənir ki, tabe olan dövlət texniki baxımdan müstəqildir, lakin məhdud özünüidaredən istifadə edir.

⁶² M.Qasımov. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-dekabr 1922). Bakı, 1998, s. 71-73

əlavəsinin C bəndində göstərilən sərhədlər daxilində, Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratlığı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə, muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar.

Naxçıvan ərazisinin Araz talveqi* cizgisinin şərqə ilə Dəhnə dağı (3829) – Vəli dağı (4121) – Bağırsaq (6587) – Gömürlü dağı (6930) silsiləsi sərhədləri içərisində qalan ərazinin Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saraybulaq (8071) – Ararat stansiyasından keçərək, Qarasunun Araz ilə birləşdiyi yerdə sona çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın nümayəndələrindən ibarət bir komissiya tərəfindən müəyyən ediləcəkdir.⁶³ Bu maddəyə I (C) sayılı, “Naxçıvan ərazisi” adlı əlavədə qeyd edilirdi ki, “Ararat stansiyası – Saraybulaq dağları (8071) – Gömürlü dağı (6839) – (6930) – (3080) – Sayat dağı (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8160) – hündürlük 8022 – Küküdağ (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi”.⁶⁴

Türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməsə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı. Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən Naxçıvanın yenidən Ermənistanı verilməməsi üçün Türkiyə və Rusiya zəmanətçi rolunu öz üzərinə götürdülər. Naxçıvan məsələsinin bu cür ədalətli həlli Mustafa Kamal paşa tərəfindən də müsbət qarşılandı. Türk diplomatları Ankaraya dönən zaman Yusif Kamal bəy Mustafa Kamal paşaya “Möhtərəm Paşam! Naxçıvan üzərində əldən gələnə yaptığ” dedikdə, o, “Yusif

*Səth relyefinin alçaq yeri

⁶³ ARDA, f. 28, siy.1, iş 67, v. 1a; İsmayil Soysal. Türkiyənin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945). C.I, s.33

⁶⁴ İsmayil Soysal. Türkiyənin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945). C.I, s.38

Kamal bəy! Qapımız mövcudiyətini mühafizə edir, bizim üçün mühüm olan budur” deyər cavab vermişdi.⁶⁵

Moskva müqaviləsinin imzalanmasından az sonra – 1921-ci il aprelin 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi. Moskva müqaviləsi 1921-ci il iyulun 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, iyulun 21-də isə TBMM tərəfindən təsdiq edildi və ratifikasiya sənədləri sentyabrın 22-də Qarsda mübadilə edildi.⁶⁶

1.4. Moskva müqaviləsinin əhəmiyyəti

Moskva müqaviləsinin imzalanması böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Müqavilədə prinsipial xarakter daşıyan bir sıra maddələr var idi. Hər şeydən əvvəl, tərəflər onlara qəbul etdirilmiş müqavilələri və hər hansı beynəlxalq aktları birlikdə rədd edirdilər. Rusiya dövləti Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin qəbul etmədiyi aktları, o cümlədən Sevr müqaviləsinə qəbul etmədi. Bu isə əsassız erməni iddialarının Rusiya dövləti, rəsmi Moskva tərəfindən inkar edilməsi idi.

Müqavilə iki ölkə arasında anlaşılmazlıqları aradan götürdü və hər iki tərəfə xeyirli idi. Nəriman Nərimanov 1921-ci ilin mayında fəhlə, kəndli, əsgər və matros deputatları sovetinin I Ümumazərbaycan qurultayındakı çıxışında deyirdi ki, bir vaxtlar Sovet Rusiyası ilə Ankara hökuməti arasında anlaşılmazlıq var idi. Müqavilə imzalanmışdır və indi artıq heç bir anlaşılmazlıq yoxdur.⁶⁷ Müqavilə iki dövlət arasında mövcud olan problemlərin həlli üçün hüquqi-siyasi zəmin hazırladı.

Müqavilə hər iki dövləti düşmənləri olan Antanta ölkələrinə qarşı sıx ittifaqda birləşdirdi. Bu müqavilə Türkiyə

⁶⁵ Mustafa Kamal paşa. Naxçıvan Türk Kapısıdır, s.6

⁶⁶ Документы внешней политики СССР.Т.III, с.604; Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. С.II, s. 110

⁶⁷ Н.Нариманов. Избранные произведения. Т.2, Баку, 1989, с.500

Böyük Millət Məclisi hökumətinin qərb ölkələrinə qarşı vəziyyətini qüvvətləndirdi. Türkiyə işğal rejimini ləğv etməklə, Rusiya isə yeni– bolşevik rejimini tanımaq siyasətinə son qoymağa təbii müttəfiqə çevrildilər.⁶⁸

Moskva müqaviləsi Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münasibətləri tənzimləmək və möhkəmləndirmək üçün əlavə zəmin hazırlayırdı. Məhz bu müqavilənin əsasında bir neçə ay sonra, 1921-ci il oktyabrın 13-də Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında ərazi-sərhəd məsələlərini tənzimləyən Qars müqaviləsi imzalandı. Azərbaycanın maraqları, Türkiyənin təhlükəsizliyi baxımından Naxçıvan məsələsinin ədalətli həlli türk diplomatiyasının səyləri ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorundu və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsi tarixi və etnomədəni gerçəkliyə uyğun olaraq qətiləşdi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov 1921-ci ilin may ayında keçirilən I Ümum-azərbaycan qurultayındakı nitqində deyirdi: “Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında müstəqil respublika elan olunur. Orda bizim nümayəndəmiz olacaqdır və biz bütün münasibətlərdə Naxçıvana xidmət edəcəyik”.⁶⁹

Qazanılmış qələbədə Azərbaycan diplomatiyasının da payı var idi. Məhz, Naxçıvan məsələsinin həllindəki roluna görə, Nəriman Nərimanov Moskva danışıqlarına ezam edilmiş Azərbaycan nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxtinskiyə yazırdı: “Naxçıvana görə çox sağ ol! Görürsən, sən artıq işin içinə girmisən və işi düzgün aparırsan. Bu məni sevindirir, belə ki, məlum qrupdan olan bəziləri həmişə deyirdilər ki, mənim

⁶⁸ M.Qasımov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 144

⁶⁹ Н.Нариманов. Избранные произведения. Т.2, с.500

seçimim uğursuzdur və sair”⁷⁰. Moskva müqaviləsindən sonra Əli Fuad paşa bəyanatla çıxış edib bildirdi ki, Moskva müqaviləsinə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığında qalmışdır, lakin Maku ərazisində imperialist güclərin əməliyyat keçirməsi ilə bağlı Türkiyə şərq istiqamətindən öz təhlükəsizliyini təmin etmək məcburiyyətindədir. Bu, əslində, türk qoşunlarının müvəqqəti olaraq Naxçıvanda qalması idi.

Moskva müqaviləsinin bağlanması Azərbaycanda böyük əks-səda doğurdu. Müqavilədən az sonra, Azərbaycan SSR-in xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşaya, G.Çiçerinə, B.Şahtaxtinskiyə, Q.Orconikidzeyə, Gürcüstanın xarici işlər komissarı İ.Oraxelaşviliyə, Türkiyənin Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Memduh Şövkət bəyə göndərdiyi teleqramda Moskva müqaviləsinə yüksək qiymətləndirirdi.

Beləliklə, Rusiya ilə Türkiyə hökuməti arasında bağlanan Moskva müqaviləsi Türkiyənin Şərq siyasətinin çox böyük uğuru olub, türk “Milli Pakt”ı çərçivəsində Türkiyənin hüduqlarının Rusiya kimi, böyük bir dövlət tərəfindən qəbul olunması, bölgədə uzunmüddətli münasibətlərin təməlinin qoyulması baxımından beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə idi. Həm də, bu müqavilənin imzalanması Cənubi Qafqazda Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsinə əsaslı təsir göstərirdi.

⁷⁰ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 369-370

MOSKVA MÜQAVİLƏSİ

16 mart 1921-ci il

Maddə 3

Razılığa gələn hər iki Tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Araz talveqinin şərqə ilə Dəhnə dağı (3829) - Vəli dağı (4121) - Bağırsağ (6587) - Gomürlü dağı (6930), xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından (8071) və Ararat stansiyasından keçərək Qara Suyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən təshih olunacaqdır.

Əlavə 1 (C)

Naxçıvan ərazisi: Ararat stansiyası - Saraybulaq dağı (8071) - Gomürlü dağı (8839) - (8930) - (3080) - Sayat dağı (7868) - Qurdqulaq (Kurt Kulak) kəndi - Həməsür dağı (8160) - 8022 yüksəkliyi-Kükü dağı (10282) və keç-miş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərqə.

II FƏSİL

QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN HİMAYƏSİNDƏ NAXÇIVANIN STATUSU

2.1. Moskva müqaviləsindən sonra Rusiya-Türkiyə münasibətləri və Azərbaycan məsələsi

Rusiya və Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilə imzalanan kimi, XI Ordunun komandanlığına və Hərbi İnqilab Şurasının üzvü Orconikidzeyə Moskvadan təlimat gəldi. Təlimatda göstərilirdi ki, türklərlə imzalanmış müqavilədə Qara dəniz sahillərindəki Sarp məntəqəsindən tutmuş, Qarasu çayının aşağı axarına qədər müəyyən edilmiş sərhəd xəttinə Qırmızı Ordu tərəfindən riayət edilsin.⁷¹ Müqavilədən bir neçə gün sonra müqavilənin mətni Tiflisdə olan Orconikidzeyə çatdırıldı. Martın 25-də Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu S.Nasarenusu Ankaraya səlahiyyətli nümayəndə təyin etmək haqqında Mərkəzi Komitənin Təşkilat Bürosunun qərarını təsdiq etdi.

Türk nümayəndə heyəti 1921-ci il aprelin 1-də Rusiya hökumətindən aldığı 4 milyon qızıl rubl yardımıla Moskvadan Azərbaycana hərəkət etdi və aprelin 8-də Bakıya çatdı. Türklərin məqsədi Azərbaycanla bir müqavilə bağlayıb, onun müstəqilliyinə kömək etmək idi. Bakıda olan türk heyəti bir neçə dəfə Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparıb Azərbaycanla ayrı bir müqavilə bağlamaq istəyirdi. Türk heyəti hətta Azərbaycanla imzalanacaq müqavilənin layihəsini də hazırlamışdı. Bu layihəyə görə aşağıdakı məsələlər reallaşdırılmalı idi:

1. Şərq ölkələrini azad etmək üçün Türkiyə ilə Azərbaycan birləşməli və qüvvələrini imperializmə qarşı

⁷¹ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 371

yönetməli idilər; 2. Türkiyə Antanta ilə müqavilə bağlayarsa, Azərbaycana silahlı dəstələr göndərməli idi; 3. Emissarların maliyyələşdirilməsini Azərbaycan öz üzərinə götürməli idi; 4. Azərbaycan Şərqdə milli azadlıq hərəkatına dəstək verməli idi, lakin əhali istədiyi təqdirdə sovet quruluşu yaradıla bilərdi; 5. Türkiyənin razılığı olmadan Azərbaycan Antanta ilə sazişə girə bilməzdi; 6. Antanta tərəfindən hücum olarsa, Türkiyə Azərbaycana yardım göstərməli idi; 7. Türkiyə Şərqdə inqilabi hərəkat apardığı müddətdə Azərbaycan onu neft və neft məhsulları ilə təchiz etməli idi.⁷²

Sovet Rusiyası Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, xüsusilə də Azərbaycanla hər hansı danışıq aparmaq, müqavilə bağlamaq istəklərinə qarşı idi. Rusiya Türkiyə ilə münasibətlərdə Qafqaz respublikalarının müstəqil hərəkat etmələrinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görürdü. Azərbaycan hökumətinin inqilabi Türkiyəyə neft marşrutu açmasını Moskva tərəfindən “özbaşınalıq” kimi qiymətləndirilirdi. Hətta Xarici işlər Komissarlığı RK(b)P MK-ya göndərdiyi teleqramda bu məsələni çox ciddi qoyurdu: “Türklərin taktikası ondan ibarətdir ki, bizdən ala bilmədiklərini, indi ayrıca danışıqlar yolu ilə Qafqaz respublikalarından əldə etsinlər. Türklərə məharətli manevrlər yolu ilə Qafqaz respublikalarını birbirilərindən ayırmağa və əldə edə bilmədiklərini indi onlardan təkliddə qoparmağa imkan verməmək üçün, Qafqaz respublikaları türklərlə qarşıdakı danışıqlar zamanı öz aralarında sıx birləşib, bizimlə tam əlaqədə olmalıdırlar. Yeri gəlmişkən, ehtiyat etmək olar ki, bu münasibətlərdə, xüsusilə, Azərbaycan tərəfindən hər şey asan olmayacaqdır. Əgər biz hər hansı arzuolunmaz təmayülün qarşısını almaq üçün addımlar atmasaq, belə hallar çox asan baş verə bilər. Ona görə, Qafqazın sovet respublikalarının, Türkiyə ilə bağlayacağı müqavilələri

⁷² M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 140

qabaqcadan bizim hökumətə göndərməsi barədə, Mərkəzi Komitənin qəti və aydın qərar qəbul etməsi zəruridir”.⁷³

RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu aprelin 3-də Çiçerinin təklifini bəyəndi və Cənubi Qafqaz respublikalarını, ilk növbədə isə, Azərbaycanı Türkiyə ilə münasibətlərdə müstəqil addımlar atmaq cəhdlərindən çəkirdi.

Bakıda olan türk heyəti Azərbaycan hökuməti rəhbərləri ilə danışıqlar aparıb müqavilə imzalamağa cəhd etdi. Lakin Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycan hökuməti Türkiyə ilə ayrı bir müqavilə imzalamaqdan imtina etdi.

Rusiya Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin 1921-ci il aprelin 9-da Azərbaycan SSR Xarici İşlər komissarı M.D.Hüseynova göndərdiyi teleqramında türk heyəti ilə Bakıda heç bir danışıqların aparılmaması bildirilir və qeyd edilir ki, Türkiyənin qarşısına vahid cəbhə şəklində çıxmaq üçün Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrini də Tiflisə gəlib Türkiyə ilə ümumi konfransın burada keçirilməsi məqsədauyğundur.⁷⁴

Çiçerinin başqa bir teleqramında da bildirilirdi ki, “Azərbaycan hökuməti digər Qafqaz respublikaları ilə danışmadan türklərlə müqavilə imzalamağa qəti yanaşmasın. Türklərin əsas məqsədi Azərbaycanı öz protektoratlığı altına keçirib onun daxili işlərinə müdaxilə etməkdir... Qafqaz respublikaları bizim razılığımız olmadan türklərlə heç bir müqavilə imzalamasınlar”.⁷⁵ Müqavilə bağlamaq istəyirlərsə, “Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyə ilə ümumi bir müqavilə bağlamalıdır”.⁷⁶

Türk heyəti Bakıda olarkən Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən qəbul edildi. Bu zaman Naxçıvan məsələsi, müqavilə bağlamaq məsələsi türk heyəti

⁷³ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 372

⁷⁴ ARPIİSSA, f. 609, siy 1, iş 15, v. 139

⁷⁵ Yenə orada, iş 94, v. 195-197

⁷⁶ Yenə orada, iş 15, v. 214

tərəfindən qaldırıldı. Türk heyəti demişdir: “Bizim sizinlə imzalanacaq müqaviləmiz vardır, qıyası, Naxçıvan məsələsi. Çünki biz Naxçıvanın himayəçilik haqqını əsla üçüncü bir dövlətə verməməsi idi. Yəni bir gün ola bilər, aralarındakı kommunistlik münasibətləri üstün gələr, Azərbaycan Naxçıvanı Ermənistana və yaxud Rusiyaya verməyə cəhd edərsə, o zaman bizim Azərbaycanın Naxçıvanı himayəsi təəhhüdünə bağlı qalmasını təmin etmək üçündür...”⁷⁷

Danışıqlarda Nəriman Nərimanov tərəfindən Türkiyənin Gümrü müqaviləsindən imtina etməsini deməsi, müqavilə bağlanmaması türk heyətini narazı saldı.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müzakirə edilən məsələlərdən biri də Türkiyədə Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin açılması idi. Azərbaycan tərəfi bu məsələdə tələsmirdi. Bu isə Türkiyədə Azərbaycan haqqında çoxlu sözsöhbətə səbəb olmuşdu. Belə olan halda Azərbaycan Xalq Xarici İşlər Komissarlığı əvvəllər xalq daxili işlər komissarının müavini işləmiş İbrahim Əbilovun namizədliyini Rusiya Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdi. Rusiya və Türkiyə tərəfi buna razı olduğundan İbrahim Əbilov 1921-ci ilin iyununda Ankara hökuməti yanında Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edildi.⁷⁸ Nümayəndəlikdə 50-60 nəfərin işləməsi nəzərdə tutulsa da, 1921-ci ilin avqustunda 28 nəfər əməkdaş işləyirdi.⁷⁹

1921-ci il oktyabrın 22-də İ.Əbilov Mustafa Kamal paşaya etimadnaməsini təqdim etdi. Noyabrın 15-də nümayəndəliyin binası üstündə Azərbaycan sovet bayrağı qaldırıldı. Bu münasibətlə verilən ziyarətdə Mustafa Kamal paşa iştirak etdi.

⁷⁷ V.Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), s. 404

⁷⁸ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 146

⁷⁹ ARPIİSSA, f. 276, siy.5, iş 1, v. 16

G.Çiçerin 1921-ci ilin aprelin 4-də P.Mdivaniyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, Ermənistanda olan türklərin Moskva müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərə çəkilməsini və xüsusilə, Gümrünü təcili olaraq, boşaltmalarını onlardan tələb etmək lazımdır. Lakin türklər daşnak Ermənistanı ilə bağlanmış müqaviləni əsas tutaraq, Gümrünü tezliklə boşaltmaqdan imtina edirdilər.

Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa təkid edirdi ki, Ermənistan bütün silahlarını təslim etmədikcə, o, Gümrünü boşaltmayacaqdır. Sovet Rusiyasının ciddi müdaxiləsindən sonra K.Qarabəkir paşa Gümrünü tərk etmək məcburiyyətində qaldıqda, o, Gümrüdəki silah-sursat anbarlarını partlatmışdı.⁸⁰ Türklərin Gümrünü boşaltmasının bir səbəbi də, 1921-ci ilin fevralında Ermənistanda baş vermiş üsyan nəticəsində İrəvanda hakimiyyətin yenidən daşnakların əlinə keçməsi ilə bağlı idi. Sovet Rusiyası Gümrü müqaviləsini tanımaq istəmədiyindən Ankara hökuməti daşnakların yenidən hakimiyyətə gəlməsinə elə də pis baxmırdı.

İrəvanın aprel ayının ilk günlərində yenidən bolşeviklərin əlinə keçməsindən sonra Çiçerin türk səfiri Əli Fuad paşaya bildirdi ki, İrəvan yenidən Ermənistan Sovet hökumətinin əlindədir. Buna görə türk ordusu Moskva müqaviləsinə əsasən, müəyyən edilmiş sərhədlərə çəkməlidir.⁸¹ Bir neçə gündən sonra Əli Fuad paşa Türkiyənin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyi baxımından, Gümrünün türklərin nəzarətində saxlanılmasının zəruriliyini Çiçerinə bildirdi. Məlumat verdi ki, erməni əksinqilabi tərəfindən hərbi təhlükə sovuşan kimi, Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, Gümrü boşaldılacaqdır.⁸² Moskva müqaviləsinə əsasən, türk qoşunları 1921-ci ilin aprel ayının 16-da Naxçıvanı tərk etdi. Türk qoşunları daşnakların tam məğlub olmasına qədər Gümrünün boşaldılması məsə-

⁸⁰ S.Aralov. Bir sovet diplomatının Türkiyə Hatıraları. İstanbul, 1967, s. 34

⁸¹ Документы внешней политики СССР. Т.IV, с. 49

⁸² Yənə orada

ləsində tələsməməyə üstünlük verdi və aprelin 23-nə qədər türk qoşunları orada qaldı.

Ermənilərin Rusiyadan əsas narazılığı Gümrü müqaviləsinin maddələrinin həyata keçirilməməsi idi. Çünki həmin müqavilənin müddəalarına görə Sovet Rusiyası söz verirdi ki, bütün İrəvan quberniyası, Zəngəzur qəzası, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasının dağlıq hissəsi, Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının bütün əraziləri və Qars vilayətinin cənub-şərq hissəsinin Ermənistan Sovet Respublikasına daxil olmasını təmin edəcək. Lakin ermənilərin fikrincə, Gümrü müqaviləsinin heç bir bəndi yerinə yetirilmədi. Xüsusilə, “erməni kommunistlərinin nəzarətinə verilmiş Naxçıvan qəzasının Ermənistana birləşməkdən imtina edib, gah Azərbaycana, gah da Türkiyəyə meyl etməsini” Ermənistanın siyasi dairələri Sovet hakimiyyətinin zəifliyi ilə izah edirdilər.⁸³

Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratlığına verilməsini ermənilər türklərin “Bakıya yolunun açılması” hesab edirdilər. Ermənilərə görə, Naxçıvanın Azərbaycana verilməsi ilə türklərin Bakıya doğru iki istiqamətdə strateji yolu açılmış olurdu. Bunlardan birincisi Naxçıvan-Biçənək aşırımı-Görüş-Şuşa-Yevlax-Bakı yolu, ikincisi isə, Naxçıvan-Ordubad-Xudafərin körpüsü-Yevlax-Bakı (yaxud Xudafərin körpüsü-Qarabağ düzü-Bakı) yolu idi. İkinci yolun təhlükəsini ermənilər bu yolun başdan-başa müsəlman rayonlarından keçməsi ilə izah edirdilər. Qeyd etməliyik ki, Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsi ilə Naxçıvana gedən ikinci yolun “erməni ərazisindən” keçməsi üçün təhlükə yarandı. 1992-ci ildə ermənilər bu yolu bağladılar və nəticədə 30 ilə yaxındır ki, bu yol bağlanmışdır. Vətən müharibəsində Azərbaycanın şanlı qələbəsi, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında bağlanmış bəyannamənin 9-cu bəndinə görə həmin yolun açılması nəzərdə tutulmuşdur.

⁸³ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 377

Türk heyəti Bakıda olarkən onlar çalışırdılar ki, Naxçıvanın gələcəkdə də, Azərbaycanın ərazisi olaraq qalması üçün onun siyasi və hüquqi statusu daha da etibarlı olsun. Rusiya isə bundan narahat olmağa başlamış, onlar bütün vasitələrlə Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, layihəsi əvvəlcədən Moskvada hazırlanan kollektiv müqavilə bağlanmasına üstünlük verirdilər. Türkiyə ilə gələcək müqaviləyə münasibətdə G.Çiçerin M.D.Hüseynova deyirdi: “Müqavilədə... Qafqaz respublikalarının suveren hakimiyyətini məhdudlaşdıran heç nə olmamalıdır. Ona görə, Türkiyənin Ermənistana nəzarətinin hər hansı norması şübhəsiz ki, aradan qaldırılmalıdır. Eyni ilə, Şahxatinskiyə mənə göstərdiyi Türkiyənin Azərbaycanı müdafiə etmək öhdəliyi qəbul etdiyi və hətta, onu silahlı qüvvələrlə təchiz edəcəyi barədə Azərbaycanla müqavilənin layihəsində olanlar da yol-verilməzdir. Daxili işlərə hər hansı formada müdaxilə sözsüz ki, rədd edilməlidir... Ermənistanla Azərbaycanın Naxçıvan məsələsi vardır. Üçbucaq zonada sərhədləri dəqiqləşdirmək üçün Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyədən ibarət üçtərəfli komissiya haqqında maddə belə meydana çıxdı: “Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratlığı altına keçməsi” həll edilən zaman türklər Naxçıvan vilayətinin sərhədlərini İrəvan vilayətinin cənub üçbucaq hissəsini Naxçıvanın xeyrinə əhatə edən Gümrü müqaviləsi üzrə müəyyən etdilər. Bu sərhədlər bizim xəbərimiz olmadan hərbi ekspertlərin səhvi üzündən xüsusi ekspert komissiyasında qəbul edildi. Ona görə, məsələ yenidən konfransa gələn zaman biz yalnız onu edə bilərdik ki, sərhədlərin cənub üçbucaq istiqamətinə dönməsinə etiraz edək. Uzun mübarizədən sonra qərara alındı ki, Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyədən ibarət komissiya bu yerlərdə son olaraq, sərhədləri dəqiqləşdirəcək. Əvvəllər, Şahxatinski bizimlə Naxçıvan haqqında danışanda, o, Naxçıvan vilayətinin son hüdudlarını Qurd qapısına qədər hesab edirdi. Yeri gəlmişkən, üçbucaq zona, yəni, İrəvan vilayətinin cənub üçbucaq parçası

Şahxatınskinin iddia etdiyindən də artıq olub, Qurd qapısı hüdudlarından kənara çıxır. Qabaqcadan müzakirə edin və məlumat verin ki, sizcə dəqiq olaraq, Naxçıvanla Ermənistan arasında sərhədlər haradan keçməlidir?

Qabaqcadan bu sərhədləri müəyyənləşdirmək lazımdır ki, biz erməni və Azərbaycan nümayəndələrinin Türkiyə ilə üçtərəfli komissiyaya nə ilə daxil olduğunu bilək”⁸⁴

Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratlığına verilməsindən Sovet Rusiyası və bu prosesdə iştirak edən nümayəndələri, belə demək mümkünsə, peşman olmuşdular. 1921-ci ilin iyunun 29-da Cənubi Qafqazdakı Rusiya nümayəndəsi B.Leqran G.Çiçerin və Q.Orconikidzeyə məktubunda artıq Naxçıvanın özünü müstəqil dövlət kimi aparmasından şikayət edirdi.

B.Leqran yazırdı ki, Naxçıvanda Azərbaycanın protektoratlığının tanınması tamamilə arzu edilməz nəticələrə gətirib çıxaracaq. Onun fikrincə, “bu yalnız panislamizm qarşısında səcdə etmək demək deyildir. Bu məsələ ilə daha yaxından tanış və məşğul olmaq lazımdır.

Biz Naxçıvandan çox aralandıq. Bu günlərdə Azərbaycanın hərbi dəniz komissarı Qarayev oradan gəlib. O, deyir ki, Naxçıvanda Xalq Komissarları Soveti yaradılıb və Naxçıvan hökumətində özünə müstəqil respublika kimi baxmaq meylı vardır. Görünür, yaxın gələcəkdə mən özüm ora getməliyəm və bilavasitə yerində vəziyyətlə tanış olmalıyam”⁸⁵

Türk nümayəndə heyəti Bakıda olarkən Azərbaycan rəhbərləri ilə görüşsələr də bir nəticə əldə edə bilmədilər.

⁸⁴ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 379-380

⁸⁵ Yenə orada, s. 381-382

2.2. Qars konfransı ərəfəsində Türkiyənin vahid müqavilə bağlamaq cəhdləri

Türk diplomatiyasının əsas məqsədlərindən biri Türkiyə hökuməti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları, xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstanla ayrı-ayrılıqda müstəqil müqavilə bağlamaq idi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Sovet Rusiyası Cənubi Qafqaz respublikalarından tələb edirdi ki, onlar Türkiyə ilə belə müqavilələr bağlasınlar.

Azərbaycan rəhbərləri türk nümayəndələrinə belə bir tapşırığın olduğunu demək imkanına malik olmadığından, müxtəlif versiyalar irəli sürdülərindən Türkiyə nümayəndələri ciddi narazı qalırdılar, bir sıra hallarda öz etirazlarını bildirirdilər.

Rusiya diplomatiyası Cənubi Qafqaz respublikalarını Türkiyə ilə vahid müqavilə bağlamağa məcbur edirdi. Rusiya belə fikirdə idi ki, Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlayarsa, onun bu regionda nüfuzu artmış olar. Bolşevik Rusiyası Cənubi Qafqaz respublikalarını Türkiyəyə qarşı qoyub öz istəklərinə çatmaq və mərkəzləşdirməyə nail olmaq istəyirdi. Q.Orconikidze və S.M.Kirov 1921-ci il yanvarın 2-də RK(b)P MK-nın bütün üzvlərinə məktubda yazırdılar: "...türklər asanlıqla Naxçıvanda öz bufer zonalarını yarada bilərlər. Onlar burada xüsusi xanlıq yaratmaq istəyirlər. Onların əlində Təbriz dəmir yolu olacaq və bizi İrandan ayıracaq və Ermənistanı parçalayacaq".⁸⁶

Rusiya Türkiyənin Azərbaycan üzərində hegemonluq etməsindən qorxurdu. 1921-ci ilin aprelində G.Çiçerin M.D.Hüseynova göndərdiyi məktubda yazırdı: "Türklərin xətti Azərbaycanda protektorat rolunu oynamağı hər vasitə ilə göstərməkdən ibarətdir. Onun daxili işlərinə qarışmaqdan ötrü himayəçi olmaq istəyir. Cənubi Qafqaz respublikaları bizimlə

⁸⁶ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 164-165

danışmadan türklərlə müqavilə imzalamasınlar”⁸⁷.

Türk heyəti Azərbaycan rəhbərliyini müstəqil siyasət yeritməyə sövq edirdi, lakin Yusif Kamal bəy M.D.Hüseynovla apardığı uzun-uzadı söhbətdən başa düşdü ki, bütün bunlar əhəmiyyətsizdir və nəticə əldə etmək olmaz.

Türkiyənin Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Memduh Şövkət Azərbaycan tərəfinə izah edirdi ki, Türkiyənin Azərbaycana xüsusi münasibətinin olduğunu nəzərə alıb Türkiyə-Azərbaycan konfransını keçirmək olar. M.D.Hüseynov ona bildirdi ki, yaxın vaxtlarda Cənubi Qafqaz respublikalarının dəmir yollarını, xarici ticarətini və iqtisadiyyatını birləşdirmək istiqamətində iş gedir. Ona görə də, Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyə ilə birgə müqavilə imzalamalıdır.

Beləliklə, türk heyətinin Bakıda apardığı danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Türk heyəti Bakıdan aprelin 19-da Yusif Kamal bəy başda olmaqla yola düşdü. Onların son görüşü həmin gün Azərbaycanın xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov və ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski arasında keçirildi. Bu görüşdə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında Qarsda konfrans keçirilməsi barədə razılıq əldə olundu. Azərbaycan nümayəndələrinin belə bir razılıq verməsi Rusiya nümayəndələrinin, xüsusilə B.Leqranın etirazına səbəb oldu və bununla əlaqədar N.Nərimanov və M.D.Hüseynova məktub göndərdi. Türk nümayəndə heyəti Tiflis və Gümrü vasitəsi ilə Qarsa yola düşdü.⁸⁸

2.3. Konfransın keçiriləcəyi yer haqqında müzakirələr və konfransın açılışı

Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri Yusif Kamal bəy Bakıda olarkən 1921-ci ilin aprelinə Azərbaycan xalq xarici

⁸⁷ ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 195

⁸⁸ Yenə orada, v.199

işlər komissarı M.D.Hüseynov Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçiriləcək konfransın yeri haqqında məsələni müzakirə etdilər. M.D.Hüseynov konfransın keçiriləcəyi yer kimi Bakını, əgər Bakı qəbul edilməzsə, onda Tiflisi təklif etdi.

1921-ci ilin aprelində Bakı və Tiflisdəki müzakirələrdən sonra Azərbaycanın müstəqil siyasət yeridəcəyinə ümidini itirən Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə yeni konfransın keçirilməsində o qədər də maraqlı deyildi. Bu konfransa türklər Moskva konfransının davamı kimi baxırdı. Yuxarı halda bu konfransda Moskva müqaviləsinin Cənubi Qafqaz sovet respublikası tərəfindən hüquqi sənəd kimi təsdiqlənəcəyini gözləyirdilər.

Konfransın keçiriləcəyi yer haqqında məsələ Moskva-Ankara-Bakı arasında ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Konfransın Qarsda keçirilməsi barədə Türkiyə tərəfi hələ Bakı və Tiflisdəki danışıqlar zamanı Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən razılıq əlsə da, Yusif Kamal bəy Ankaraya qayıdıqdan sonra xarici işlər naziri təyin edildiyindən, indi konfransın Ankarada keçirilməsini təklif edirdi. Bu məqsədlə o, 3 iyul tarixində M.D.Hüseynova teleqram göndərdi. Azərbaycanı Ankara konfransına dəvət edən Yusif Kamal xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovdan xahiş edirdi ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə qardaş Azərbaycan Respublikası arasında münasibətləri tənzim etmək və Moskva müqaviləsinin Azərbaycana aid hissəsini iki ölkə arasında imzalanacaq bir müqavilədə rəsmiləşdirmək üçün Azərbaycan öz nümayəndələrini təyin etsin.⁸⁹ Həmin gün Yusif Kamal Gürcüstan və Ermənistan rəhbərliyinə Ankarada konfransın keçirilməsi barədə dəvətnamə göndərdi. O, Cənubi Qafqaz respublikalarına göndərdiyi dəvətlərin məzmununa uyğun bir notanı iyulun 9-da Çiçerinə də ünvanlamışdı. Yusif Kamal Çiçerindən xahiş edirdi

⁸⁹ ARDA, f. 28 siy.1, iş 49, v. 8; İrs-Heritage, Autumn, 2011, p.10

ki, Sovet Rusiyası konfransa nümayəndələrini göndərsin. Həm də konfransın keçiriləcəyi yer haqqında yazırdı: “Sizin konfransın yerinin Bakıdan Moskvaya dəyişdirməklə bağlı 19 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatınıza mənim hökumətimin həmin vaxt yubanmadan verdiyi cavabı nəzərə alaraq, əgər siz Cənubi Qafqaz sovet respublikalarına olan öz təsirinizdən istifadə edib, nəzərdə tutulan konfransın keçirilməsinin mənimlə Azərbaycan və Gürcüstan hökumət dairələri arasında şifahi şəkildə razılaşdırıldığı kimi, Şərqi Anadolunun hər hansı şəhərinə deyil, Ankaranın təyin edilməsinə onları razı sala bilsəniz, mən şəxsən Sizə minnətdar olaram. Bu ricanı zəruri edən səbəblər Sizin 19 dekabr 1920-ci il tarixli teleqramınızda göstərilən səbəblərlə eynidir”.⁹⁰

Yusif Kamal izah edirdi ki, o, indiki şəraitdə Ankaranı tərk etmək imkanına malik deyildir. Lakin Sovet Rusiyası konfransın Ankarada keçirilməsinə razılıq vermədi.⁹¹ Avqust ayının 8-də Çiçerin Sovet Rusiyasının Türkiyə Qafqaz konfransında iştirak edəcəyini təsdiq etdi və bu barədə Əli Fuad paşaya bildirdi. Çiçerin yazırdı ki, Rusiya hökuməti konfransın Qarsda keçirilməsi barədə əvvəlcədən qəbul edilmiş qərardan imtina edilməsinə məqsəda uyğun hesab etmir. G.Çiçerin xahiş edirdi ki, Türkiyə hökuməti Qarsda nəzərdə tutulan konfransın hansı tarixdə açılmasının mümkünlüyü barədə ona məlumat versin.⁹²

Cənubi Qafqaz respublikaları da Rusiyanın mövqeyini müdafiə etdilər. M.D.Hüseynov 1921-ci il 21 iyulda Yusif Kamala göndərdiyi teleqramda türk-azərbaycanlı-gürcü-erməni konfransının Ankarada keçirilməsinə razılıq verə bilməyəcəyini, Qars haqqında isə ermənilərlə və gürcülərlə danışmağın mümkün olacağını göstərdi.⁹³ Gürcüstan da konfransın

⁹⁰ İrs-Heritage, Autumn, 2011, p.11

⁹¹ Документы внешней политики СССР. Т.IV, с.228

⁹² Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 412-413

⁹³ Документы внешней политики СССР. Т.IV, с. 227-228

Ankarada keçirilməsinə razı olmadığını, yaxşı olar ki, Batumi şəhərində keçirilməsini təklif etdi.⁹⁴

Nəhayət, konfransın keçiriləcəyi yer ilə bağlı Ankara-Bakı-Moskva-Tiflis arasında gedən diplomatik yazışmalar və müzakirələrin yekununda Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında konfransın Qarsda keçirilməsi qərarlaşdırıldı.

1921-ci il avqust ayının 26-da Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Bürosunun iclasında Türkiyə ilə müqaviləni imzalamaq üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin göndərilməsi məsələsi müzakirə edildi və Behbud ağa Şahxatinski nümayəndə heyətinin sədri təsdiq edildi.⁹⁵ Onun sədr təsdiq edilməsi faktının özü Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin vəziyyətin ümumqafqaz nizamlanması kontekstində Naxçıvan probleminin hüquqi baxımdan təsbitində maraqlı olduğunu dolayısı ilə təsdiq edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyində olan erməni əsilli partiya bossları – S.Danielyan, L.Mirzoyan, A.Mikoyan Q.Orconikidze ilə birlikdə hələ 1921-ci ilin iyununda Şahxatinskini danışıqlardan uzaqlaşdırmağa və onu özləri üçün daha əlverişli adamla əvəz etməyə can atırdılar.⁹⁶ Yalnız N.Nərimanovun bu məsələ ilə bağlı dəyişməz mövqeyi sayəsində Şahxatinski fəaliyyətini davam etdirə bildi. Nəticədə, Behbud ağa Şahxatinski Qars konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi avqustun son günlərində 13 nəfərlik bir heyətlə Qars konfransında iştirak etmək üçün Tiflisə yola düşdü. B.Şahxatinskinin Azərbaycan hökuməti adından Qars konfransına nümayəndə heyətinin başçısı kimi göndərilməsi bir tərəfdən onun Moskva konfransının iştirakçısı olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Naxçıvanda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar idi. Bu zaman

⁹⁴ Документы внешней политики СССР. Т.IV, с.249

⁹⁵ АРПİİSSA, f.1, siy.2, iş 16, v. 85

⁹⁶ V.Sultanzadə. Qars müqaviləsinin bəzi tarixi nüansları // “Naxçıvan” beynəlxalq jurnalı, Bakı, 2004, № 1 (Mart), s. 32

B.Şahtaxtinski Azərbaycan xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı ilə yanaşı, həm də Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri idi.⁹⁷ Naxçıvanın maraqlarını konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in Xalq Komissarları Soveti Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etmişdi.⁹⁸

Moskva müqaviləsinin məlum müddələrinin olmasına baxmayaraq Ermənistan hökuməti bu diyara olan iddialarından əl çəkmir, müxtəlif təxribatçı tədbirlər həyata keçirməyə çalışırdı. Bu işə bölgədə vəziyyəti çətinləşdirirdi. Elə buna görə də 1921-ci il avqustun 25-də AK(b)P MK-nın Təşkilat Bürosunun iclasında Naxçıvandakı vəziyyət müzakirə olunmuş və B.Şahtaxtinskiyə tapşırılmışdı ki, yaxın günlərdə Naxçıvana yola düşsün, vəziyyətlə yerində tanış olsun.⁹⁹

Ermənistanla yanaşı, ona hər cür dəstək verən RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosu Naxçıvanın idarə olunmasına müxtəlif yollarla müdaxilə edirdilər. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan rəhbərliyi Naxçıvanı möhkəmləndirmək üçün Behbud ağa Şahtaxtinskiyə hələ Qars konfransının gedişində Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçilməsini təmin etmişdi və hökumətin tərkibi yeni kadrlarla möhkəmləndirilmişdi.¹⁰⁰

Qars konfransı 26 sentyabr 1921-ci ildə öz işinə başladı. Konfransda Ermənistan SSR hökumətini xalq xarici işlər komissarı Aşkanaz Mravyan və xalq daxili işlər komissarı Poqos Makinisyanyan, Gürcüstan SSR-ni isə xalq hərbi və dəniz işləri komissarı Şalva Eliava və xarici və maliyyə işləri üzrə xalq komissarı Aleksandr Svanidze təmsil edirdilər.

⁹⁷ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 170; V.Sultanzadə. Qars müqaviləsinin bəzi tarixi nüansları, s.23

⁹⁸ İ.Həbibbəyli. Qars müqaviləsində Naxçıvanın təmsilçisi. "Azərbaycan" qəzeti, 1999, 23 dekabr

⁹⁹ ARPIİSSA, f. 1, siy.2, iş 15, v. 85

¹⁰⁰ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 416

“Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti” nümayəndə heyətini Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşa, Burdur millət vəkili Vəli bəy, Şərqi Anadolu Dəmir Yolları İnşaat baş mühəndisi Muxtar bəy, Türkiyənin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Memduh Şövkət bəy təmsil edirdilər.

Rusiya Xarici İşlər Komissarlığı Rusiyanın Qars konfransında Latviyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Yakov Qanetskinin təmsil etməsini qərara aldı. Y.Qanetskinin Türkiyə ilə tanışlığı, yalnız, 1918-ci ildə Sovet Rusiyasının nümayəndə heyətinin tərkibində Brest-Litovsk danışıqlarında iştirak etməsindən ibarət idi.

Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Xarici İşlər idarələri arasında yazışmalar nəticəsində Qars konfransının açılışı sentyabr ayının 26-na müəyyən edildi.¹⁰¹

Sentyabr ayının 3-də Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosu iclasda “Qars konfransı məsələsi” mövzusunda müzakirə keçirdi. Qarşıdakı Qars konfransında Rusiya və Cənubi Qafqaz respublikaları üçün qətnamə hazırlanmışdı. Qətnamədə deyilirdi: “1.Danışıqlar Moskva müqaviləsi çərçivəsində aparılmalıdır; 2.Qafqaz respublikaları Antantaya qarşı mübarizədə Ankara ilə həmrəylik nümayiş etdirməlidir; 3.Bu mübarizəyə güclü maliyyə və başqa yardımlar göstərilməlidir; 4.Mövcud vəziyyətdə Qafqaz respublikaları ilə Ankara arasında hərbi müqavilələrin imzalanması qeyri mümkündür, lakin bu məsələ Ankara təmsilçiləri tərəfindən təklif olunarsa, Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyə, İran və Əfqanıstanla daha sıx siyasi əlaqələrdən çəkinməlidirlər; 5.Müzakirələr zamanı Kağızman bölgəsindəki otlaq və duz mədənlərindən və Çorox bölgəsindəki mis konsesiyalardan istifadə məsələsini qaldırmaq lazımdır; 6.Heç bir Cənubi Qafqaz respublikasının fərdi fəaliyyət göstərməsinə

¹⁰¹ M.Qasimov. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-dekabr 1922-ci il), s. 102

icazə verilmir və bütün məsələlərdə həmrəylik nümayiş etdirilməlidir; 7.Nümayəndə heyətinin özü danışıqların tarixini müəyyən etmək və konfransın gündəliyini hazırlamaq səlahiyyətinə malikdir”¹⁰².

Qars konfransının keçirilməsi ərafəsində - sentyabrın 17-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy türk heyətinin konfransda necə hərəkət edəcəyi ilə bağlı K.Qarabəkir paşaya təlimat göndərdi. Təlimatda Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlı ayrı-ayrılıqda göstərişlər yer almışdı. Burada Azərbaycanla imzalanacaq müqavilə ilə bağlı məsələlərin nəzərə alınması tövsiyə edilirdi: Azərbaycanla imzalanacaq müqavilənin mətni açıq türkçə yazılmalı və müqəddimədə hər iki millətin həqiqətən də qardaş olması ilə bağlı ifadələr yer almalı idi; Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri, bunlardan hər hansı birinə zorla qəbul etdirilən müqavilə və ya beynəlxalq aktları tanınamamağı bir prinsip olaraq qəbul etməli idilər; Azərbaycan tərəfi Moskva müqaviləsi ilə ona verilən Naxçıvanın himayə haqqını heç vaxt heç bir dövlətə verməməyi təəhhüd etməli idi; müqaviləyə Türkiyənin Azərbaycandakı və Azərbaycanın Türkiyədəki mühacirləri ilə bağlı ayrıca bir maddə salınmalı idi; Türkiyə hökuməti, öz ərazisində olan azərbaycanlı mühacirləri onların istəklərinə uyğun olaraq türk təbəəliyinə götürməkdə sərbəst olmalı idi; Bakı neftindən Türkiyəyə də bir hissə (pay) verilməsi müqavilədə öz əksini tapmalı idi; Azərbaycanda təhsil sərbəst olmalı idi (burada məqsəd ruslaşdırma siyasətinə qarşı milli məktəblərin qorunması idi); Gürcüstanla imzalanacaq müqavilənin Batum ilə bağlı maddəsinə Azərbaycanla imzalanacaq müqavilədə yer verilməməli, həmçinin Naxçıvanla bağlı maddə də Gürcüstanla imzalanacaq müqavilədə yer almamalı idi və s.¹⁰³ Yusif Kamalın tapşırı-

¹⁰² İrs-Heritage, Autumn, p.13

¹⁰³ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz, C.II, s. 1112-1116

ğının ən mühüm bəndində Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikalarının hər biri ilə ayrıca saziş imzalayacağı xüsusi vurğulanmışdı. Lakin Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətinin formalaşdırdığı prinsiplər və Sovet Rusiyasının həmin respublikalara verdiyi təlimatlar aydın göstərirdi ki, Türkiyənin bu respublikalarla fərdi sazişlər imzalamaq istəyi ciddi müqavimətlə qarşılanacaq. Qafqaz Bürosunun qeyd etdiyimiz 3 sentyabr 1921-ci il tarixli qərarı bu respublikaların Rusiyanın iradəsini yerinə yetirdiyini göstərir.

Tiflisdən yola düşən Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyəti 26 sentyabr saat on ikinin yarısında Qarsa çatdı. Qarsa gələn nümayəndə heyətlərini Qarsadakı Sovet Rusiyasının konsulu Norman, Azərbaycanın konsulu İslam Hacıbəyli və Ermənistan konsulu Sarkisyan qarşıladılar.¹⁰⁴ K.Qarabəkir paşanın yazdığına görə, konfransa gələn bolşevik heyəti məmur və xidmətçilərlə birlikdə 150 nəfərdən ibarət idi.¹⁰⁵

Konfrans 1921-ci il sentyabrın 26-dan oktyabrın 13-dək keçirildi. Konfrans həmin gün – sentyabrın 26-da saat səkkizin yarısında Ordu küçəsindəki konfrans üçün hazırlanmış xüsusi bir binada təşkil edilən mərasimdə Kazım Qarabəkir paşanın təbrik nitqi ilə açıldı.¹⁰⁶

2.4. Konfransın gedişi və müqavilənin imzalanması ilə bağlı mübahisələr

Konfransda açılış nitqi söyləyən Kazım Qarabəkir paşa hərərətli çıxış edərək ümumi işə uğurlar arzuladı. Kazım Qarabəkir paşadan sonra rusiyalı nümayəndə Y.Qanetski və A.Mravyan Qafqaz respublikaları adından təbrik nitqi

¹⁰⁴ ARDA, f. 28, siy.1, iş 149, v. 7

¹⁰⁵ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz, C.II, s. 1112

¹⁰⁶ Betül Aslan. Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923). İstanbul, 2004, s. 141-143

söylədilər. Y.Qanetski obrazlı şəkildə “Qüdrətli türk və erməni xalqları arasında sözdə deyil, işdə aralarındakı düşmənçilikdən əbədi olaraq imtina edəcəklərini bütün dünyaya sübut edəcəklər. Onlar bir-birinə qılıncla deyil, qardaşlıqla yanaşacaqlarını” qeyd etdi.¹⁰⁷ A.Mravyan Cənubi Qafqaz xalqlarının “qardaş türk xalqına imperializmə və zorakılığa qarşı mübarizədə zəfər arzuladığını” söylədi və “konfrans zamanı bunun daha çox qeyd edilməsini və möhkəmləndirilməsini” vacib saydı.¹⁰⁸

Konfransın birinci sessiyası onun gündəliyini müəyyən-ləşdirmiş və Cənubi Qafqaz nümayəndələrinin təklifi ilə iqtisadi sərhəd məsələlərinin öyrənilməsi üçün komissiya yaradılmışdır. Konfransın birinci sessiyası zamanı Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müqavilə forması ciddi müzakirə predmetinə çevrildi.

Konfransda Cənubi Qafqaz respublikalarının təmsilçiləri rus nümayəndələri ilə birlikdə vahid bir dövlətin nümayəndə heyəti kimi çıxış edirdilər. Müzakirələrin elə ilk günündən başlayaraq danışıqlarda gərginlik müşahidə edilirdi. Əsas mübahisə doğuran məsələ müqavilənin vahid, yoxsa hər bir respublika ilə ayrı-ayrılıqda bağlanması ilə bağlı idi. Türk heyəti hər bir respublika ilə ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalanmasına dair öz əvvəlki mövqeyini bir daha təkrarlayıb israr etsə də, Rusiya və Cənubi Qafqazın “müstəqil” respublikaları buna razı olmadılar. Vahid müqavilə bağlamağı təklif edən Rusiya nümayəndəsi Y.Qanetski öz mövqeyini aşağıdakı dəlillərlə əsaslandırır: Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda vəziyyət dəyişmişdir; üç qardaş xalq birləşməyə doğru gedir; onlar bu müddət ərzində sıx siyasi əlaqələr yaratmışdır; üç xalq Türkiyə ilə müqavilə bağlamağa getməyi sevinclə qarşılımışdır; üç respublika birlikdə vahid

¹⁰⁷ ARDA, f. 28, siy.1, iş 81, v. 1

¹⁰⁸ Документы внешней политики СССР. Т.IV, с. 373

müqavilə imzalanmasına Türkiyə ilə sıx ittifaq kimi baxır; vahid müqavilənin imzalanması Cənubi Qafqaz və türk xalqlarının ümumi düşmənlərinə qarşı mübarizədə yeni imkanlar açır.¹⁰⁹ Y.Qanetskinin gətirdiyi dəlillər əslində Rusiyanın Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyasətini ləğv etmək, özünə birləşdirmək, gələcəkdə isə vahid dövlət yaratmaq niyyətlərinə xidmət edirdi.

Kazım Qarabəkir paşa Rusiya təmsilçisinin mübahisələrini əsassız sayaraq hər bir respublika ilə ayrıca bir müqavilə imzalamağın vacibliyini vurğuladı. K.Qarabəkir paşa Y.Qanetskinin gətirdiyi dəlillərə qarşı əsaslı faktlarla çıxış etdi və müqavilənin hər bir respublika ilə ayrı-ayrılıqda imzalanması ilə bağlı Türkiyənin mövqeyini bir daha bildirdi.¹¹⁰ Bu məsələ ilə bağlı müzakirələr xeyli gərginləşdi və mübahisələr sentyabrın 30-dək davam etdi. K.Qarabəkir paşa sentyabrın 30-da keçirilən konfransın dördüncü sessiyasında müqavilənin iki hissədən ibarət olmasını təklif etdi. Onun fikrincə, sazişin birinci hissəsi Cənubi Qafqazın hər üç respublikası ilə bağlı ümumi məsələləri, ikinci hissəsi isə hər bir respublika ilə ayrı-ayrı ticarət və sərhad məsələlərini əks etdirməli idi. Ancaq Türkiyə tərəfinin bu təklifi müqavimətlə qarşılandı.¹¹¹

Konfransdakı mübahisələrə B.Şahxatınskinin çıxışı son qoydu. Şahxatınskinin vahid müqavilə bağlanmasına dair mövqeyi Y.Qanetskinin mövqeyinə uyğun idi. B.Şahxatınski çıxışında dedi: “İnqilabi zərurət bizi vahid müqavilə bağlamağa məcbur edir. Məhz, vahid müqavilə bağlanması Cənubi Qafqaz respublikaları üçün məqsədəuyğundur. Cənubi Qafqaz respublikaları artıq iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən birləşmişlər. Bunun Türkiyə üçün də faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb etdiyini” dilə gətirərək bildirdi ki, “mən Azərbaycan Respublikası adından müqavilənin vahid olmasını və bu

¹⁰⁹ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 3

¹¹⁰ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz. C.II, s. 1125-1126

¹¹¹ ARPIİSSA, f. 609, siy. 1, iş 81, v. 21

müqavilədə hər bir respublikaya aid xüsusi fəsillərin olmasını təklif edirəm”¹¹².

B.Şahtaxtinskiyin çıxışı Kazım Qarabəkir paşanın geri çəkilməsi ilə nəticələndi və Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra o, Cənubi Qafqazda yaranmış yeni şəraitdən xəbərsiz olduğunu bildirdi və 30 sentyabr iclasında ümumi müqavilənin imzalanmasına razılıq verdi.

Oktyabr ayının 3-də Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələri Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinə rəsmi şəkildə bildirdilər ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sıx siyasi və iqtisadi ittifaq vardır, bu respublikalar onlara aid olan siyasi və iqtisadi məsələləri birlikdə həll edirlər. Qarsda aparılan müzakirələrin növbəti günlərdəki gedişində tərəflər siyasi, iqtisadi və mədəni xarakterli bir sıra təkliflərlə çıxış edirdilər. Y.Qanetski Şərqi Anadoluda, xüsusilə Ani xarabalığında arxeoloji tədqiqatların aparılması, Gümrüdə aparılmış dəmiryol avadanlığının Ermənistana qaytarılması, İrəvanda aclıq çəkən əhaliyə yardım göstərilməsi, Kulp duz mədənlərindən və İğdir otlaqlarından birgə istifadə edilməsi və sair təklifləri, dəmir yol avadanlığının qaytarılması və aclıq çəkən əhaliyə yardım göstərilməsi istisna olmaqla, türklər tərəfindən daxili işlərə müdaxilə kimi qiymətləndirilib, rədd edildi.¹¹³

Türk tərəfi Sovetlər tərəfindən bir sıra istəklərin yerinə yetirilməsini çatdırdı. Bunları türk vətəndaşlarından müsadirə edilən malların geri qaytarılması, daşınan əmlakın milliləşdirilməməsi, Bakı neftindən Türkiyəyə pay verilməsi və Türkiyənin Batum limanından sərbəst istifadə etməsini təmin etməkdən ibarət idi.

Türkiyənin Batum limanından sərbəst istifadə etməsi ilə bağlı müqavilədə bir sıra imtiyazlar öz əksini tapsa da, Bakı

¹¹² ARDA, f. 28, siy.1, iş 81, v. 30

¹¹³ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz, s. 1119-1122

neftindən pay verilməsi məsələsi müqaviləyə salınmadı. B.Şahxtinski Bakı nefti məsələsi ilə bağlı bəyan etdi ki, Türkiyəyə xüsusi olaraq yardım göstəriləcəkdir, amma Azərbaycan bununla bağlı rəsmi bir təəhhüd altına girə bilməyəcəkdir.¹¹⁴

Qars konfransı zamanı Azərbaycana aid ən mühüm məsələlərdən biri Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Türkiyə heyəti Qars konfransına Moskva müqaviləsi əsasında hazırlanmış müqavilə layihəsini təqdim etdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının Türkiyə nümayəndə heyətinə verdikləri Memorandumda bir sıra məsələlərlə yanaşı, “sərhədlərinin Ermənistanın xeyrinə bəzi düzəlişləri ilə Azərbaycan SSR nəzdində muxtar Naxçıvan Sovet Respublikasının yaradılması”nın müzakirəsi təklif olunurdu. Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri hələ bu konfransdakı – Tiflisdə Naxçıvan məsələsini müzakirə edərək razılığa gəlmiş, Qarsdakı məclisdə Türkiyəni fakt qarşısında qoyaraq artıq problemin həllinin onun tərəfindən hüquqi cəhətdən tanınmasına çalışmaq niyyətində olmuşdular. Konfransdakı bir məruzədən də aydın olur ki, tərəflər bununla Türkiyə nümayəndələrinin də daxil ediləcəyi qarışıq komisiyanın bölgəyə göndərilməsi imkanını aradan qaldırmaq, ümumiyyətlə isə Naxçıvan məsələsini rəsmi Ankaranın iştirakı olmadan yoluna qoyula biləcək daxili işə çevirmək istəmişdilər.¹¹⁵

K.Qarabəkir paşa, ilk növbədə, Gürcüstan və Azərbaycan nümayəndələrindən Acarıstan və Naxçıvanın muxtariyyəti barədə məlumat vermələrini istədi. Ş.Eliava gürcü nümayəndələri, B.Şahxtinski isə Azərbaycan nümayəndə heyəti adından qısa məruzə ilə çıxış etdilər. B.Şahxtinski dedi: “Azərbaycan şura hökumətidir. Naxçıvana veriləcək muxtariyyət Rusiyadakı sistemə görə olacaqdır. Naxçıvan uzaqda

¹¹⁴ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz, s. 1120

¹¹⁵ İ.Musayev Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, s. 307

(Azərbaycandan –İ.H.) yerləşdiyi üçün ona verilən idarə üsulu muxtariyyətdən də artıqdır. Xalq komissiyalarından təşkil olunmuş bir məclis vardır. Elm və ürfan sahibləri az olduğu üçün rəsmi dairələrdə dil ruscadır. Müəssisələrin milliləşdirilməsi ilə bağlı bir qanun verilmiş və addımlar atılmışdır. Naxçıvanın maliyyəsinə Azərbaycan idarə edir. Ordusu hələ qərarlaşdırılmamışdır. Üçillik ibtidai məktəblər türkcədir. Nikah, boşanma və digər dini məsələlər əvvəllərdə olduğu kimi sərbəstdir”.¹¹⁶

Qeyd olunduğu kimi, Qars konfransı ərəfəsində Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri Tiflisdə Naxçıvan məsələsinə müzakirə etmişdilər. Burada əsas məqsəd, yuxarıda göstərilmiş Memorandumda Naxçıvan məsələsinə Türkiyənin nəzarətindən çıxarmaq idi. Konfransdakı müzakirələrdən aydın olurdu ki, Azərbaycan da daxil olmaqla, sovet nümayəndələri Moskva müqaviləsinin əksinə olaraq, “Türkiyə nümayəndələrinin də daxil ediləcəyi qarışıq komissiyanın bölgəyə göndərilməsi imkanını aradan qaldırmaq, ümumiyyətlə isə Naxçıvan məsələsinə rəsmi Ankaranın iştirakı olmadan yoluna qoyula biləcək daxili işə çevirmək istəmişdilər”¹¹⁷ Lakin Naxçıvan məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verən türk diplomatıyası buna imkan vermədi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq Kazım Qarabəkir paşa, Naxçıvan məsələsinin Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında imzalanacaq müqaviləyə daxil edilməsində təkid etdi. Uzun mübahisələrdən sonra razılığa gəldi ki, müqaviləyə əlavədə sərhədləri əks olunan Naxçıvan məsələsi hüquqi cəhətdən Qars müqaviləsində bu redaktədə verilsin: “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi

¹¹⁶ K.Karabekir. İstiklal Harbimiz, s. 963-964

¹¹⁷ İ.Musayev Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, s. 350

haqqında razılığa gəlirlər”.¹¹⁸ Məsələnin belə qoyuluşunun üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, Ermənistan Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan ərazisi olduğunu tanıyır və müqaviləni imzalamaqla öz üzərinə siyasi-hüquqi öhdəlik götürmüş olurdu. Lakin göründüyü kimi, bu halda Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Azərbaycanın Naxçıvanı “heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi” sənəddə yer almırdı.¹¹⁹

Oktyabrın 6 və 7-də qaçqınlarla bağlı məsələ və tərəflərə dəymiş ziyanın ödənilməsi və hərbi əməliyyatlar zamanı müsadirə edilmiş əmlakın qaytarılması ətrafında müzakirələr aparıldı. Sovet nümayəndələri Gümrüdə Ermənistana vurulmuş ziyanın ödənilməsini tələb etdikdə, türklər də Ərzurum, Qars və Sarıqamışda daşnakların türk əhalisinə vurduğu ziyanın ödənilməsi məsələsini müzakirəyə təqdim etdilər. Bir gün sonrakı – oktyabrın 8-dəki iclasda tərəflər təxirə salınmış məsələlərin müzakirəsini keçirdilər. Sərhəd dəqiqləşdirilmələri, Batum limanından istifadə ilə bağlı dəqiqləşdirilmələr aparıldı. Türklər Batum haqqında əlavə protokol tələblərindən, Sovet nümayəndələri isə Gümrü deposu ilə bağlı iddialarından əl çəkdilər. Qars müqaviləsinin imzalanması artıq nəzərdə tutulurdu.

Müqavilənin imzalanması üstündə gedən mübahisələrdə tərəflərin mövqeyinin təhlili tədqiqatçılar tərəfindən bəzi nəticələr çıxarmışdır: 1. Türk diplomatiyası hansı rejimin olmasından asılı olmayaraq Cənubi Qafqaz respublikalarını müstəqil görmək istəyirdi, onlarla ayrıca, bərabərhüquqlu müqavilələr bağlamağa çalışırdı, mehriban qonşuluq münasibətləri qurmaq istəyirdi; 2. Rusiya diplomatiyası isə Cənubi Qafqaz respub-

¹¹⁸Betül Aslan. Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s. 145

¹¹⁹ Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri, sənəd № 45, s. 151; Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: AzAtaM, 2004, s. 15

likalarını vahid dövlətdə birləşdirmək niyyətini həyata keçirtməkdən ötrü nəinki daxili, həmçinin beynəlxalq konfranslardan da istifadə edirdi. O, bu niyyətlərini həyata keçirtmək üçün başqa dövlətlərin dəstəyinə, heç olmazsa susmasına nail olmaq istəyirdi. Vasitəçi kimi konfransda iştirak edən Rusiyanın hərəkətləri onun vasitəçi deyil, bütün məsələlərdə həlledici rol oynadığını göstərirdi; 3.Cənubi Qafqaz respublikalarındakı hakimiyyəti Moskva qurduğundan onlardan müstəqil hərəkət gözləmək olmazdı. Türkiyənin ayrıca müqavilə bağlamaq təklifindən onların imtina etmələri müstəqil olmadıqlarını və xarici siyasətlərinin Moskva tərəfindən idarə olunduğunu göstərirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının mövqeyi bolşevik siyasətinin açmaqda, onlara hakim kəsilən qul psixologiyasını və antimilli siyasəti göstərməkdə çoxlu faktlardan biri rolunu oynaya bilər.¹²⁰

2.5. Qars müqaviləsinin imzalanması, Naxçıvanın statusu, ərəzi-sərhəd məsələləri

Bir sıra məsələlərdə fikir ayrılıqları və mübahisələrə baxmayaraq, Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşılıqlı münasibətlərinin əsaslarını özündə əks etdirən Qars müqaviləsi 1921-ci il oktyabrın ayının 13-də Rusiyanın iştirakı ilə imzalandı. 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Qars müqaviləsi Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz sovet respublikaları olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında bağlanmışdı.¹²¹

Qars müqaviləsinin preambulasında göstərilirdi: “Millətlərin qardaşlıq prinsiplərini bölüşərək, bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanıyaraq, onlar arasındakı qarşılıqlı maraqlara əsaslanan daimi və qırılmaz səmimi

¹²⁰ M.Qasımov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 173-174

¹²¹ Документы внешней политики СССР.Т.IV, М., 1960 с.420-426; İsmayil Soysal. Türkiyənin Siyasal Antlaşmaları I Cilt (1920-1945). A., 1989, s. 41-47; ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 109-115

dostluq münasibətlərini yaratmaq niyyəti ilə saziş bağlamaq üçün Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikalarının hökumətləri, digər tərəfdən isə, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin hökuməti danışıqlara başlamayı qərara aldılar”.¹²²

Qars müqaviləsinin birinci maddəsinə görə, tərəflər Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, “müqavilə bağlayan tərəflərin ərazisi üzərində əvvəllər suverenliyi həyata keçirmiş hökumətlərin arasında bu ərazilər ilə bağlı bağlanan bütün müqavilələrin, həmçinin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə əlaqədar üçüncü dövlətlə bağlanan müqavilələrin də, ləğv edildiyini və qüvvədən düşdüyünü bildirirlər”.

Müqavilənin ikinci maddəsinə görə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan zorla qəbul etdirilən müqavilələri rədd edirdilər və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qəbul etmədiyi sənədləri qəbul etmirdilər. Cənubi Qafqaz respublikaları 1920-ci il 10 avqust tarixli Sevr müqaviləsini qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə kimi rədd edirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının Sevr müqaviləsini rədd etməsi, ilk növbədə isə, Ermənistanın türk “Milli Pakt”ı ilə müəyyən olmuş Türkiyə sərhədlərini tanıması, “Böyük Ermənistan” iddialarından imtina etməsi demək idi.¹²³

Müqaviləni imzalayan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikası üçüncü maddə ilə “işğal rejimini hər bir ölkənin milli tərəqqisi, həmçinin suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını bildirərək, bu rejimə hər hansı şəkildə aidiyyəti olan hər növ fəaliyyəti və hüquqları qüvvədən düşmüş və ləğv olunmuş hesab edirdilər”.

Müqavilənin dördüncü maddəsində Sərp mənəqəsinə qədər uzanan xətt

¹²² ARPII SSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 111

¹²³ C.Azer. Babadan Oğula Güney Kafkasya. Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri. İstanbul, 2011, s. 304-305

üzrə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında sərhədlər müəyyənləşdirilirdi. Sərhədlərin dəqiq təsviri müqaviləyə edilən I və II əlavədə əks olunurdu.¹²⁴

Beşinci maddə bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. Bu maddəyə görə, “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirdilər”.¹²⁵ Bu maddəyə görə Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verildiyini, Azərbaycan isə, bu himayəni qəbul etdiyini təsdiq edirdi. Müqavilənin “Naxçıvan ərazisi” adlı III əlavəsində onun sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi: “Urmiya kəndi, oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına (onu Ermənistan SSR-ə daxil edilməklə), sonra düz xətt ilə qərbi Daşburun dağı (3142), və daha sonra suayırıcı xəttlə şərqə Daşburun dağı (4108) və Cəhənnəm dərəsi çayından keçməklə “Rod” (Bulaq) yazısının cənubundan Bağırsaq dağı (6607 və ya 6587) suayırıcı xəttlə və buradan keçmiş İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədilə 6625 yüksəkliyindən keçərək, Kömürlüdağına (6839 və ya 6930) və daha sonra 3080 yüksəkliyi, Sayatdağ (7868), Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Küküdağ (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədləri”.¹²⁶

Altıncı maddəyə əsasən, Türkiyə Batum limanını və Batum şəhərini, həmçinin bu müqavilənin dördüncü maddəsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum vilayətinə daxil olan ərazilər üzərində suverenliyini Gürcüstana güzəştə gedirdi. Gürcüstan bu ərazilərin yerli əhalisinin mədəni və dini hüquqlarını təmin etməli, onlara geniş inzibati muxtariyyət verməli və bu əhalinin istəklərinə uyğun torpaq

¹²⁴ Bax: Qars müqaviləsi, s. 32-36

¹²⁵ ARPII SSA, f. 609, siy. I, iş 94, v. 112

¹²⁶ ARPII SSA, f. 609, siy. I, iş 94, v. 116 (arxası)

haqqında qanun qəbul etməli idi. Bundan əlavə, Batum limanı vasitəsi ilə Türkiyəyə idxal və Türkiyədən ixrac ediləcək bütün mallardan gömrük rüsumu alınmaması, maneələr törədilməməsi şərti ilə Türkiyəyə azad tranzit hüququ verilməli idi.

Yeddinci maddəyə görə, Türkiyə və Gürcüstan sərhəd bölgəsinin əhalisi üçün sərhəd keçidini sadələşdirməyi öz üzərilərinə götürürdülər.

Müqavilənin səkkizinci maddəsinə əsasən, Türkiyə və Gürcüstan hökumətləri hər iki tərəfin sərhəd rayonunda yaşayan əhəlinin sərhəddən digər tərəfdə yerləşən yay və qış otlaqlarından istifadə edilməsinin zəruriliyini qəbul edirdilər.

Doqquzuncu maddə Qara dəniz və boğazların beynəlxalq statusunu özündə ehtiva edirdi. Tərəflər razılığa gəlirdilər ki, bu məsələlərin həlli Türkiyənin tam suverenliyinə və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə xələl gətirməməli idi.

Onuncu maddəyə görə, tərəflər öz ərazilərində digərlərinə qarşı yönəldilən qrup və təşkilatların yerləşdirilməsinə icazə verməmək barədə öhdəlik götürürdülər.*

On birinci maddə müqavilə bağlayan ölkələrin qarşı tərəfin ərazisində yaşayan vətəndaşlarına azad olduqları milli müdafiə qanununu çıxmaq şərti ilə həmin ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələrin aid olduğunu təsbit edirdi. Bu maddənin müddəaları müqavilə bağlayan ölkələrin vətəndaşlarının ailə, vərəsəlik və əhliyyət hüquqlarına aid deyildi.

Müqavilənin on ikinci maddəsi ilə tərəflər ərazisində olan digər ölkə vətəndaşları üçün əlverişli şərait yaratmaq barədə öhdəlik götürürdülər. Lakin bu hüquq tərəflərin müttəfiqlərinin vətəndaşlarına aid edilmirdi.

On üçüncü maddəyə görə, 1918-ci ilədək Rusiyanın, indi isə Türkiyənin hesab edilən ərazilərinin hər hansı sakini

* Bu maddədən Türkiyədə yaşamağa məcbur olan müsavətçilərə qarşı istifadə olundu

istəyinə uyğun olaraq türk vətəndaşlığından çıxsa, Türkiyəni azad şəkildə tərk edə, əmlakını və ya onun dəyərini özü ilə götürə bilərdi. Eyni hüquq Gürcüstanın suverenliyinə verilən ərazidə yaşayan əhaliyə də tətbiq edilirdi.¹²⁷

Qars müqaviləsinin 14, 15 və 16-cı maddələri 1918-1920-ci illərin qaçqınları haqqında 6 ay ərzində saziş bağlanması, Qafqaz cəbhəsindəki müharibə dövründə törədilmiş cinayət əməllərinə görə, digər tərəfin vətəndaşlarına əfv verilməsi, müqavilə bağlanan gündən iki ay ərzində keçmiş hərbi və mülki əsirlərin vətənlərinə qaytarılmasına şərait yaradılması və sair məsələləri əhatə edirdi.

On yeddinci maddəyə görə, ölkələr arasında əlaqənin daimiliyini təmin etmək üçün tərəflər dəmir yolu, teleqraf və başqa rabitə vasitələrini, insanların və malların maneəsiz hərəkətini saxlamalı və inkişaf etdirməli idilər.

On səkkizinci maddəyə əsasən, tərəflər ticarət əlaqələrini qurmaq, iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləmək, dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün müqavilə imzaladıqdan dərhal sonra Tiflisdə müvafiq ölkələrin komissiyasını yaratmalı idilər.

On doqquzuncu maddəyə əsasən, tərəflər müqavilə imzaladıqdan sonrakı üç ay müddətində konsul konvensiyasını bağlamalı idilər.

Müqavilənin iyirminci maddəsinə görə, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri arasında bağlanan Qars müqaviləsi ratifikasiya olunmalı və ratifikasiyaların mübadiləsi ən yaxşı müddətdə İrəvanda həyata keçirilməli idi.¹²⁸

Qars müqaviləsinin 6, 14, 15, 16, 18 və 19-cu maddələri

¹²⁷ ARPII SSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 112 (arxası)-114

¹²⁸ Betül Aslan. Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923), s.151-153; İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921), s. 308

ratifikasiya edilməməli, dərhal qüvvəyə minməli idi. Müqavilə beş nüsxədən ibarət tərtib edilmişdi. Müqavilənin imzalanmasının tərəflər üçün böyük əhəmiyyəti var idi.

2.6. Müqavilənin təsdiq edilməsi və əhəmiyyəti

Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra diplomatik-siyasi münasibətlərdə ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri onun təsdiqlənməsi idi. Diplomatik danışıqlar və yazışmalar nəticəsində müqavilə təsdiq olunmaq üçün müvafiq orqanlara göndərildi.

Qars müqaviləsinin 13 oktyabr 1921-ci ildə imzalanmasına baxmayaraq, Cənubi Qafqaz sovet respublikaları Qars müqaviləsinin təsdiqlənməsini təxirə saldı. Bunu əsasən Cənubi Qafqaz Federasiyasının yaranması ilə izah etməyə çalışırdılar.

Türk diplomatiyası müqavilənin təsdiq edilməsinin yubadılmasından narahat idi. Türklər Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən müqavilənin təsdiqində problem olmayacağını bildirdilər. Onları daha çox Ermənistanın mövqeyi narahat edirdi. Türkiyə üçün müqavilənin, xüsusən də Ermənistan tərəfindən sürətli bir şəkildə təsdiqlənməsi siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

Qars müqaviləsinin nəticələrindən narazı qalan ermənilər yenə də öz qonşularına, ilk növbədə Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Onlar konfransın qərarlarının azərbaycanlılar üçün xeyirli olduğunu bildirirdilər. Ruslar müqavilə imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda yeni şərait yaradıldığını bildirirdilər. Türklər isə Çiçerinin Qərbə meyilli olmasından, ona Rusiyanın xalq xarici işlər komissarının müavini, milliyyətçə erməni olan L.Karaxanın təsirinin olub olmadığından narahat idilər.

Ona görə də müqavilənin təsdiq olunması məsələsi İ.Əbilov və M.Frunzenin Mustafa Kamal paşa ilə söhbətlərində, həmçinin İ.Əbilovun 1922-ci il yanvarın 26-da Yusif

Kamal bəylə görüşlərində müzakirə edildi.¹²⁹ İ.Əbilovla görüş zamanı Yusif Kamal bəy dedi: “Müqavilənin Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən ratifikasiyası bizim üçün təcili və ya vacib deyil. Biz bunda o qədər də maraqlı deyilik. Lakin müqavilənin Ermənistan tərəfindən ayrıca təsdiqlənməsi bizim üçün son dərəcə vacibdir və biz bunda çox maraqlıyıq... Buna görə də Qars müqaviləsinin hər bir respublika tərəfindən ayrı-ayrılıqda təsdiqlənməsini təmin etmək və bu məsələni sürətləndirmək üçün tədbirlər görməsi üçün yoldaş Nərimanovla əlaqə saxlamağımızı xahiş edirəm”.¹³⁰

Yusif Kamalın belə bir açıq izahından sonra İbrahim Əbilov dedi: “Əgər bu məsələ həqiqətən sizi bu qədər maraqlandırırsa, mən şəxsən yoldaş Nərimanov ilə əlaqə saxlayacağam və xahiş edəcəyəm ki, ratifikasiya məsələsinin sizə uyğun bir şəkildə həll edilməsinə çalışsın”.¹³¹ Bütün bunların nəticəsində Türkiyənin ciddi söylərindən sonra 14 fevral 1922-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi və Təşkilatı Bürosunun iclasında Qars müqaviləsinin təsdiq edilməsi məsələsi Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin martın əvvəlində çağırılacaq iclasının gündəliyinə daxil edildi. Bu səbəbdən ilk olaraq müqaviləni Azərbaycan 1922-ci il martın 3-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi – 17-də, Ermənistan – 20-də və Gürcüstan hökuməti – iyunun 14-də təsdiq etdi.

Ratifikasiya fərmanlarının təqdim edilməsi İrəvanda olmalı idi. 1922-ci il avqustun 22-də Həmid Sultanov ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsində Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi təsdiq edildi.¹³² 1922-ci il sentyabrın 11-də İrəvanda

¹²⁹ ARDA, f.28, siy.1, iş 68, v. 1-4, 10-14

¹³⁰ Yəne orada, v. 17-20

¹³¹ Yəne orada, v. 20

¹³² ARDA, f. 28, siy. 1, iş 40, v. 6

ratifikasiya fərmanları mübadilə edildi və Qars müqaviləsi həmin gündən qüvvəyə mindi.¹³³

Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsinin maddələrinin təkrarından ibarət idi. Əgər Moskva müqaviləsi ilə Rusiya və Türkiyə müəyyən razılığa gəlmişdilərse, Qars müqaviləsinə görə belə razılıq Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında əldə edilmişdi. Moskva və Qars müqavilələri ilə türk-rus münasibətlərində yeni bir dövr başladı. Bu müqavilənin tərəflər üçün mühüm əhəmiyyəti oldu.

Türkiyə üçün vaxtilə ona zorla qəbul etdirilən Sevr müqaviləsinə qarşı Rusiya ilə birlikdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dəstəyini aldı. Türkiyə dünyaya və xüsusən Antanta ölkələrinə Sevr müqaviləsinin iflasa uğrayacağını göstərdi. Türklərin Versal sülh sisteminin özlərinə aid olan maddələrini dağıtmaları XX əsrin ən böyük hadisəsi oldu. Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, xüsusilə Ermənistanla münasibətlərini tənzimlədi, özünün bu respublikalarla olan sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etdi.¹³⁴

Bu müqavilənin Rusiya üçün də əhəmiyyəti var idi. Belə ki, bolşevik hakimiyyətini dünya dövlətləri tanımırdı. Rusiya tanınmayan bolşevik hökuməti üçün Türkiyədən dəstək aldı. Cənubi Qafqaz respublikalarını vahid dövlətdə birləşdirməkdən ötrü ciddi addımlar atdı, Türkiyə ilə sərhədlərində təhlükəsizliyi təmin etdi. Bununla Rusiya həm də Cənubi Qafqazda öz təsirini və hökmranlığını möhkəmləndirdi, bu respublikaları Türkiyəyə qarşı qoymaq üçün cəhdlər göstərdi.

Müqavilənin Cənubi Qafqaz respublikaları üçün də əhəmiyyətli cəhətləri vardır. Bu respublikaların Türkiyə ilə ərazi məsələləri həll edildi, onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinin əsası qoyuldu. Bununla belə bir məsələ də özünü göstərdi. Müqavilə imzalanması zahirən üç respublikanın

¹³³ ARPII SSA, f. 1, siy. 74, iş 128, v. 123

¹³⁴ M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan, s. 176

müstəqil xarici siyasət yeritməsi kimi təbliğ edilsə də, əslində konfransda Cənubi Qafqaz respublikalarının göstəriş verəni Rusiya idi.

Müqavilənin mühüm tərəflərindən biri də budur ki, Ermənistan Naxçıvanı Azərbaycanın torpağı kimi qəbul etmişdir. Beləki, 1918-ci ilin yazından bəri Naxçıvan regionunu ələ keçirmək istəyən, “Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz”, - deyən ermənilərin qarşısına sədd çəkildi. Moskva və Qars müqavilələrinə görə Türkiyənin Naxçıvanın statusunda tərəf ölkə kimi müəyyənləşməsi göstərmişdir ki, ermənilik üçün daha bir iş qalmamışdır.¹³⁵

Qars müqaviləsinin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi. Artıq bu müqavilənin bir əsrlik tarixi vardır. Qars müqaviləsi ilə Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdir – bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdular.¹³⁶

Bununla belə, Qars müqaviləsinə görə, Naxçıvanın sərhədləri Gümrü və Moskva müqavilələrinə görə kiçilmiş, Dəvəli və Arazdəyən Ermənistana verilmişdir. Danışq protokollarını əldə edə bilmədiyimizdən (biz ancaq 5-ci protokolu əldə edə bilmişik) bunun səbəbini izah etmək mümkün deyildir.

Dörd qonşu dövlət tərəfindən “Milli Pakt” hüduqları çərçivəsində sərhədlərin tanınması Türkiyənin daxili və beynəlxalq vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. 1922-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üçüncü toplantısını açarkən Mustafa Kamal paşa dedi: “Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Sovet Respublikaları ilə Moskva müqaviləsinin əsasları çərçivəsində Qarsda 13 oktyabr tarixli müqavilə imzaladıq. Bu müqavilə ilə Şərqdə hüquqi bir şəkil alan indiki vəziyyətimiz Sevr

¹³⁵ İ.E.Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2013, s. 431

¹³⁶ Qars müqaviləsi..., s. 17

müqaviləsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu göstərən reallıqlardan biridir”.¹³⁷

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə Naxçıvanın muxtariyyət əldə etməsinə və bu sahədə Moskva və Qars müqavilələrinə böyük əhəmiyyət verərək demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisədir. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın, Azərbaycanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir. Belə ağır şəraitdə Naxçıvanın yaşamasının, inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biri də odur ki, Naxçıvana o vaxt muxtariyyət hüququ veriblər. Bu muxtariyyət hüququ çətin vəziyyətdə yaşamaqda, inkişaf etməkdə Naxçıvana böyük şərait yaradıbdır. Amma, Naxçıvanın bundan sonra da buna ehtiyacı vardır, müstəqil Azərbaycan dövlətinin içində buna ehtiyacı vardır”.¹³⁸ (Naxçıvanı gələcəkdə işğal etmək üçün məqsədli olaraq Zəngəzur Ermənistanına verilmiş və onun Azərbaycanla sərhəd əlaqəsi pozulmuşdur –İ.H.)

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər Naxçıvanda keçirilən 1921-ci il referendumu olmasaydı, Naxçıvanın muxtariyyət məsələsi gündəlikdən çıxarılacaq, Moskva və Qars müqavilələrində öz əksini tapa bilməyəcəkdə.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov Behbud ağa Şahtaxtinskiyin 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransdakı çıxışında demişdir: “Qars müqaviləsi dünən olduğu kimi, bu gün də, gələcəkdə də Naxçıvanın muxtariyyət

¹³⁷ Atatürkün Söyləv və Demeçleri. I-III, Ankara, 1989, s. 247

¹³⁸ Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azər nəşr, 1999, s. 153

statusuna təminat verən çox mühüm hüquqi, siyasi və beynəlxalq sənəddir”¹³⁹.

Göründüyü kimi, Qars müqaviləsinin bağlanması Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında həm siyasi məsələləri həll etdi, həm də inzibati-ərazi problemlərini yoluna qoydu. Xüsusilə, Naxçıvan məsələsini, onun muxtariyyət statusunu təsbit etməklə, Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq etdi. Müqavilənin Naxçıvanla bağlı əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də Ermənistanın Naxçıvanı Azərbaycanın ərazisi kimi qəbul etməsi idi.

¹³⁹ Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi (B.Şahtaxtinskiyə 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s. 8

QARS MÜQAVİLƏSİ

13 oktyabr 1921-ci il

Maddə 5

Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər.

Əlavə 3

Naxçıvanın ərazisi

[Naxçıvan ərazisi] Urmiya kəndindən [başlayır], oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiya Ermənistan SSR-də qalacaq), sonra düz xətt ilə Daşburun dağının (3142) qərbinə, oradan Daşburun dağının suayrıcısı (4108), Cəhənnəm dərəsi çayını, Bağarsıq dağının suayrıcını (6607 və ya 6587) keçərək, “Rod.” (Bulaq) yazısının cənubundan keçmiş İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədləri ilə gedərək, 6629 yüksəkliyindən Kömürlüdağa (6839 və ya 6930), oradan 3080 yüksəkliyinə, Sayatdağa (7868), Qurdqulaq kəndinə, Həməsür dağına (8160), 8022 yüksəkliyinə, Küküdağa (10282) və [nəhayət] keçmiş Naxçıvan qəzasının şərqə inzibati sərhədində [qurtarır].

III FƏSİL

QARS MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA NAXÇIVAN DİYARININ İNZİBATI İDARƏÇİLİK SİSTEMİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRİN LƏĞV EDİLMƏSİ ÜÇÜN ERMƏNİLƏRİN GÖSTƏRDİKLƏRİ CƏHDLƏR

3.1. Qars müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarının inzibati idarəçilik sistemindəki dəyişikliklər

Moskva müqaviləsində olduğu kimi, Qars müqaviləsi nəticəsində də əldə olunan nəticələr “Böyük Ermənistan” iddialarını beynəlxalq-hüquqi bazadan məhrum etməklə yanaşı, onun gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmadığını bir daha göstərdi, xəyali müstəviyə keçirdi. Mustafa Kamal paşa 1922-ci ilin mart ayının 1-də Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında deyirdi: “Erməni məsələsi deyilən və erməni millətinin həqiqi mənafeyindən ziyadə dünya kapitalistlərinin iqtisadi mənafeələrinə görə, həll edilməsi istənilən məsələ Qars müqaviləsi ilə ən doğru həllini tapdı”¹⁴⁰

Qars müqaviləsi ilə bolşevik və daşnak siyasətinin hədəfinə çevrilmiş Naxçıvan Azərbaycanın ərazisi olaraq, beynəlxalq status qazandı. Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Naxçıvanla bağlı yaranmış siyasi böhran Qars müqaviləsi ilə birdəfəlik aradan qaldırıldı.

Naxçıvan diyarı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və Türkiyə Milli hökumətinin ardıcıl və səmərəli diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrlə bölgənin

¹⁴⁰ Atatürkün Söylev ve Demeçleri. I-III, s.248

ərəzi mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

Qars müqaviləsindən sonra, nəinki, Ermənistan, heç Azərbaycan da bu statusu pozmaq imkanına malik deyildi. Sovet şərtləri daxilində olan Qars müqaviləsi Naxçıvanın taleyi üçün ən etibarlı beynəlxalq-hüquqi təminat idi. Bu müqaviləyə görə, Naxçıvan diyarının Azərbaycanın himayəsinə verilməsi Türkiyə ilə bu qardaş və dost respublikanın əlaqələrini təmin edəcəkdi.¹⁴¹

Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında konfrans keçirildi. Qars müqaviləsinin maddələrini həyata keçirmək məsələlərinə həsr edilmiş bu konfrans 1922-ci il fevralın 15-də Tiflisdə öz işinə başladı.¹⁴² Bu konfransda Azərbaycanı Behbud ağa Şahxatinski və Teymur Əliyev təmsil edirdilər. Konfransın işi çox gərgin keçdi. Aprelin 15-dən iyulun 9-dək Rusiya və Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında 5 konvensiya (konsul konvensiyası; konsul konvensiyasına əlavə; hüquqi yardım haqqında konvensiya; poçt-teleqraf konvensiyası; dəmir yolu konvensiyası) imzalandı. Lakin konvensiyalardan bəziləri sovet hakimiyyəti tərəfindən ratifikasiya edilmədi. Moskva istəməirdi ki, Cənubi Qafqaz respublikaları ayrı-ayrılıqda Türkiyə ilə hər hansı bir müqavilə imzalasınlar.

Qars müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarının inzibati idarəçilik sistemində bəzi dəyişikliklər edildi və bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirildi. Müqavilənin imzalanmasından əvvəl, oktyabr ayının 11-də AKP Naxçıvan Diyar Komitəsinin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında təşkil olunan Xalq Komissarları Sovetinin tərkibində xarici işlər komissarı vəzifəsi nəzərdə tutulsa da, həmin vəzifəyə XKS-in sədrinin

¹⁴¹ ARDA, f.6, siy. 1, iş 134, v.196

¹⁴² Документы внешней политики СССР. Т. VI, Москва, 1962, с.458-459

müavini Abbas Qədimov təyin edilsə də,¹⁴³ 1921-ci ilin dekabrında onun Tiflisə səfərindən sonra formalaşdırılan XKS-in tərkibində artıq xarici işlər komissarı vəzifəsi nəzərdə tutulmamışdı. Dekabr ayının 18-də keçirilən Naxçıvan XKS-nin iclasında Xalq Komissarları Sovetinin tərkibi yenidən təşkil edildi və diyarın ərazisinin kiçik olmasını nəzərə alaraq bir sıra komissarlıqlar birləşdirildi. Qafqaz Bürosuna səfərdən sonra A.Qədimovun 1921-ci il dekabr ayının 21-də AKP Naxçıvan diyar komitəsi Rəyasət Heyətinin iclasında etdiyi məruzədən aydın olur ki, “Naxçıvanın faktiki olaraq, Mərkəzdən ayrı düşməsi” Qafqaz Bürosunun sədri Q.Orconikidze və katibi Y.Fiqatnerdə ciddi narahatlıq yaradır. Onlar tövsiyə etmişdilər ki, Naxçıvan mərkəzlə, yəni Qafqaz Bürosu ilə sıx əlaqə saxlamalıdır.

Ermənistan heyəti Qars müqaviləsini imzaladıqdan sonra da əvvəlki iddialarından yenə də əl çəkməmişdir. Onlar Naxçıvanı da özlərinə birləşdirmək istəyirdilər. Erməni mətbuatı yazırdı: “Leqran Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək üçün getmişdir. O, İrəvana qayıtdıqdan sonra bildirmişdir ki, Naxçıvanda özlərinin İnqilab Komitəsi vardır və hələlik Ermənistana birləşmək qərarına gəlməmişlər, Moskvada erməni-türkrus-azərbaycanlı konfransının qərarlarını və ya Moskvanın sərəncamını gözləyirlər”.¹⁴⁴ Ermənilər Naxçıvana olan işğalçılıq siyasətini həyata keçirə bilmədilər.

1922-ci ilin dekabrında keçirilən I Cənubi Qafqaz sovetlər qurultayı Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsinə dair qərar qəbul etdi. 1923-cü ilin yanvarında RK(b)P Qafqaz Komitəsi Naxçıvan muxtariyyətinin təşkili barədə məsələni müzakirə edərək qərara aldı: “Cənubi Qafqaz sovetlər qurultayının qərarları əsasında Naxçıvanı muxtar vilayətə çevirmək AK(b)P MK-ya təklif edil-

¹⁴³ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s.440

¹⁴⁴ ARDA, f.28, siy. 1, iş 25, v.1

sin”.¹⁴⁵ Yeri gəlmişkən, Azərbaycanın daxilində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi vəziyyəti – geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Çünki üç tərəfdən – qərbdən, şərqdən və şimaldan Ermənistanla həmsərhəd olması Naxçıvanı Azərbaycanın digər torpaqlarından ayırırdı. Həmçinin o, cənubda və cənub-qərbdə İranla və Türkiyə ilə sərhədlərə malik idi və ərazi baxımından Azərbaycandan aralı düşmək Naxçıvanın inzibati idarəçiliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təmsil etməyə imkan vermirdi.¹⁴⁶

Naxçıvan ölkə partiya təşkilatlarının 1923-cü il fevralın 23-də keçirilən III qurultayı Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olmasını bölgənin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mühüm zərurət kimi qiymətləndirdi və belə bir qətnamə qəbul etdi: “Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi kimi tanınsın”.¹⁴⁷

1923-cü ilin fevral ayının 27-də keçirilən III Ümum-Naxçıvan sovetlər qurultayı Naxçıvan SSR-in muxtariyyət hüququnda Azərbaycanın tərkibinə qatılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərarla göstərilirdi ki, “bütün Naxçıvan ölkəsi özünün qurumları ilə muxtar ölkə hüququnda Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilsin”. Bu qurultayın qərarında deyilirdi: “1. Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi kimi tanınsın..., ... 4. Bütün Naxçıvan ölkəsi özünün aparatları ilə muxtar ölkə hüquqlarında Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olsun”.¹⁴⁸ Qurultayın digər bir qərarı ilə qəzalar ləğv edildi, Naxçıvan muxtar ölkəsinin bütün ərazisi isə 6

¹⁴⁵ ARPIİ SSA, f.1, siy. 2, iş 641, v.7

¹⁴⁶ İ.Musayev. Naxçıvan məsələsi 20-ci illərin əvvəllərindəki beynəlxalq konfrans və müqavilələrdə // “Bakı Universiteti Xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, №3, s. 144.

¹⁴⁷ V.Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), s.414

¹⁴⁸ Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA), f.40, siy.4, iş 15, v.7

sahəyə bölündü: Tumbul, Cəhri, Əbrəqunus, Şahtaxtı, Noraşen və Ordubad.

Azərbaycan K(b)P-nin 1923-cü ilin martında keçirilən V qurultayı Naxçıvan məsələsini geniş müzakirə etdi. Orada qeyd edilirdi ki, Naxçıvan respublika kimi, böyük mahalın son vaxtlaradək Azərbaycanın protektoratlığı altında qalması bir sıra tələblərə cavab vermədiyindən, bölgəni muxtar vahid hüququnda Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınması daha düzgün olardı.

1923-cü ilin iyunun 16-da Azərbaycan Sovetlərinin II çağırış Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi plenumunun III sessiyası Naxçıvan Sovetlər qurultayının bölgənin Azərbaycan SSR-in ayrılmaz və muxtar hissəsi kimi onun tərkibinə daxil olmasına dair vəsədətnaməsini təsdiq etdi.¹⁴⁹

Naxçıvanın statusunda belə dəyişikliklərin baş verməsi Türkiyəni ciddi şəkildə narahat edirdi. Ona görə də Türkiyə hökuməti Naxçıvana aid maddənin Azərbaycan tərəfindən pozulmasına qarşı Sovet hökumətinə etiraz etdi. Türkiyənin etirazından sonra, G.Çiçerin İ.Stalinə və Siyasi Büronun digər üzvlərinə yazırdı: “Moskva və Qars müqavilələrinə görə, Naxçıvan Azərbaycanın himayədarlığında muxtar ərazidir. Türkiyə hökuməti öyrənib ki, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvan Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinə çevrilib və bu Türkiyə ilə imzalanmış müqavilələrlə ziddiyyət təşkil edir. Bununla bağlı bizim Tiflisə göndərdiyimiz bütün məktub və teleqramlar cavabsız qalıb. Yoldaş Orconikidze Moskvaya gələn zaman, bununla bağlı ona yazdım və indi Berlindən ondan cavab almışam ki, Naxçıvan diyarının qurultayı özünü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi elan edib və indi ora qəza hüququndadır. Yoldaş Orconikidze əlavə edir ki, Naxçıvanın buna hüququ olduğunu güman edərək,

¹⁴⁹ İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921), s.313

məsələnin əleyhinə etiraz etməyib. Təəssüf ki, bu doğru deyil. Əgər müqavilə üzrə hər hansı ərazi məlum status alırsa, onun statusu müqavilədə olan tərəflərin razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. ...İndiki halda, bizim Türkiyə ilə müqaviləmizdə həqiqətən pozuntu baş verib. Mən başa düşürəm, niyə Naxçıvanı, faktiki olaraq, onun qəza kimi, vəziyyətindən mahiyyət etibarını ilə elə də güclü şəkildə fərqləndirməyəcək muxtar vilayət elan etmək olmaz”.¹⁵⁰

RK(b)P MK Siyasi Bürosunun 1923-cü il 23 avqust iclasında Çiçerin və Nərimanovun təqdimatı əsasında “Naxçıvan haqqında” məsələ müzakirə olundu. Müzakirədən sonra MK katibliyinə tapşırıldı ki, “Naxçıvan məsələsini Zaqafqaziya Diyar Komitəsi ilə tənzim etsin”. Bu qərardan sonra Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan məsələsinə yenidən qayıtdı və onu Azərbaycan SSR-in tərkibində Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevirməyə qərar verdi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan Muxtar ölkəsi haqqında “Əsasnamə” hazırladı. Həmin Əsasnamədə yazılırdı ki, Azərbaycan SSR MİK Naxçıvan ölkəsinin yerli əhalisi kimi türkləri tanıyaraq bu mahalı Azərbaycan SSR-in muxtar hissəsi elan etməyi və ona Azərbaycan SSR-in Naxçıvan SSR adını verməyi qərara almışdır.¹⁵¹

1923-cü ilin sonunda Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan ölkəsini Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevirməyi qərara aldı və Cənubi Qafqaz MİK-dən onu təsdiq etməyi xahiş etdi. 1924-cü il yanvarın 8-də Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Azərbaycan MİK-in müvafiq qərarını müzakirə edərək Naxçıvan ölkəsini “Azərbaycan SSR tərkibində muxtar Naxçıvan SSR elan etməyi” qərara aldı.¹⁵² Buna müvafiq olaraq isə Naxçıvan MİK

¹⁵⁰ Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 442-443

¹⁵¹ ARDA, f.27, siy.4, iş 31, v. 23

¹⁵² NMRDA, f.40, siy. 2, iş 5, v.11

I plenumunun iclası 1924-cü il yanvarın 18-də ölkənin Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi məsələsini müzakirə etdi. Naxçıvan MSSR MİK, XKS və 5 nazirlik – əkinçilik, daxili işlər, ədliyyə, maarif, səhiyyə nazirlikləri yaradıldı. Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən Şərur, Ordubad və Naxçıvan qəzalarına bölündü.¹⁵³

Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1924-cü ilin yanvar ayının 8-də Naxçıvan MSSR-in yaradılması haqqında Azərbaycan MİK-in qərarını bəyəndi və həmin ilin fevral ayının 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan MSSR-in yaradılması haqqında dekret verdi. Azərbaycan MİK-in 1924-cü ilin apreliyində təsdiqlədiyi Naxçıvan MSSR haqqında yeni Əsasnamədə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan SSR MİK Naxçıvanın yerli əhalisini Azərbaycan SSR-in əhalisinə qohum tanıyaraq və ərazi vəziyyətini nəzərə alaraq Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarından ibarət tərkibdə Azərbaycan SSR daxilində muxtar respublika elan etməyi, ona Naxçıvan MSSR adını verməyi qərara almışdır.¹⁵⁴

Beləliklə, aydın olur ki, Qars müqaviləsindən sonra da Naxçıvanın muxtariyyət statusu – diyar səviyyəsinə endirilmişdir. Lakin Türkiyənin hadisələrə müdaxiləsindən sonra Naxçıvan MSSR yaradılmışdır.

3.2. Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsi üçün ermənilərin göstərdikləri əsassız cəhdlər

Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistan ilk günlərdən ərazilərini Azərbaycanın başqa torpaqları hesabına genişləndirmək istəyirdi. Bu istiqamətdə ermənilər Naxçıvan, Şərur, Qarabağ və Zəngəzura qarşı iddialar irəli sürür, müxtəlif yollarla bu ərazilərə sahib olmaq üçün hər vasitədən istifadə

¹⁵³ NMRDA, f.40, siy. 2, iş 5, v.5

¹⁵⁴ ARPIİ SSA, f.1, siy. 19, iş 127, v.166

etməyə çalışırdılar. “Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz”,-deyən erməni millətçilərinin bütün oyunları Naxçıvan üstündə idi.

Erməni daşnakları 1918-1920-ci illərdə Naxçıvana hərbi təcavüz etmiş, lakin məqsədlərinə nail ola bilməmişlər. Təsadüfi deyildir ki, Ermənistanın ilk baş naziri olmuş Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildəki çıxışında demişdir: “Azərbaycanla az-çox qəbul ediləcək bir keçici anlaşmaya vara bilmədik. Müsəlman bölgələrin idarə edilməsində düzən təmin edə bilmədik; silah tətbiq etmək, ordu yeritmək, yıxmaq və qətlə törətmək zorunda qaldıq, hətta bu məsələlərdə də başariqsız olduq ki, bu da heç şübhəsiz iqtidarın nüfuzunu sarsıtdı. Vedibasər, Şərur-Naxçıvan kimi önəmli məntəqələrdə öz iqtidarımızı silah gücüylə belə qura bilmədik, yenildik və geri çəkildik”.¹⁵⁵

Güc yolu ilə bu əraziləri, xüsusilə Naxçıvanı tuta bilməyən erməni daşnakları başqa yollara əl atdılar. 1920-ci ilin dekabrın sonlarında Ermənistan İnkilab Komitəsi Naxçıvan bölgəsinə dair iki bəyanat verdi. Onun dekabrın 26-da verdiyi bəyanatda yazılırdı: “Bizə qardaş olan Sovet Azərbaycanı müsəlmanların və ermənilərin qanının tökülünə səbəb olmuş mübahisəni təntənəli aktla məhv etmiş və Naxçıvanı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Lakin Ermənistanın Sovet hakimiyyəti, xalqın öz hakimiyyəti kimi, qüvvəsini yalnız əhalinin, o cümlədən də Naxçıvanın əməkçi əhalisinin aydın ifadə olunmuş iradəsində görür... Ermənistan İnkilab Komitəsi əmindir ki, bundan belə Naxçıvanın zülmədən azad kütlələri bütün əməkçi Sovet Ermənistanı ilə onların qarşılıqlı münasibətləri üçün özlərinin aydın ifadə olunmuş fikirlərini bildirəcəklər”.¹⁵⁶ Dekabrın 28-də elan olunan ikinci

¹⁵⁵ Ov.Kaçaznuni. Taşnak partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor). İstanbul, 2005, s. 56

¹⁵⁶ Г.Мадатов. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1968, с. 95

bəyanatda isə Naxçıvan müstəqil sovet respublikası kimi tanınır və daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina edildiyi yazılırdı.¹⁵⁷ Göründüyü kimi, Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın bir hissəsi deyil, müstəqil respublika kimi tanınması Ermənistanın gələcək planları üçün düşünülmüş məqsədyönlü bir addım idi.

Ermənistanın silah yolu ilə Naxçıvana yiyələnmək cəhdləri baş tutmadıqda, qeyd olunduğu kimi diplomatik yola əl atıldı. Azərbaycanın digər əraziləri ilə birlikdə Naxçıvanın da Ermənistana verilməsinə dair 1920-ci il 1 dekabr Bəyanatı ermənilər üçün göydəndüşmə oldu. Lakin B.Şahtaxtinskiyin Naxçıvana gəlməsi, burada keçirilən tədbirlərdə əhalinin Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsində müstəqil respublika yaradılması tələbini irəli sürməsi ermənilərin arzularını gözündə qoydu. Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi ermənilərin planlarını alt-üst elədi. 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR-in nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibəti ilə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda 90 faiz mahalın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi.¹⁵⁸

RSFSR-Türkiyə arasında bağlanan Moskva müqaviləsi isə Naxçıvan əyalətinin Azərbaycanın himayəsində olmasını, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil etməsini rəsmiləşdirdi.

Qars müqaviləsindəki müddəaları Cənubi Qafqazın başqa respublikaları kimi, Ermənistan SSR də imzaladı.

Qeyd etməliyə ki, Moskva və Qars müqavilələrinin ayrı-ayrı maddələri Ermənistanda birmənalı qəbul olunmadı. Xüsusilə, Qars müqaviləsinin nəticələrindən narazı qalan və

¹⁵⁷ “Azərbaycan kommunisti” jurnalı, Bakı, 1990, № 11, s. 71

¹⁵⁸ NMRDA, f. 1, siy.3, iş 13, v. 79

onun ermənilər üçün xeyirsiz olmasından şikayətlənən Ermənistandakı müəyyən qüvvələr müxtəlif vasitə, üsul və yollar axtarışına başladılar. Erməni nümayəndələri 1921-ci ilin iyununda Millətlər Liqası cəmiyyətlərinin Cenevrədə keçirilən qurultayında “erməni millətinin müdafiəçisi və inkişafı beynəlxalq hüququn borcudur, erməni məsələsini ədalətlə həll etmədən Şərqdə sülh yaratmaq mümkün deyildir” – qətnəməsini qəbul etdirdilər.¹⁵⁹

Ermənilər Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinə məhəl qoymayaraq Azərbaycana və onun Naxçıvan bölgəsinə dair ərazi iddialarını təkrarən müdafiə edirdilər. Qars konfransından sonra qaldırılan erməni məsələsi ilə bağlı Atatürk 1922-ci ildəki bir nitqində demişdi: “Qars müqaviləsi ilə bizim Şərqdəki faktiki vəziyyətimiz hüquqi forma almışdır və bu müqavilə Sevr müqaviləsinin tətbiqolunmazlığını sübut edən amillərdən biridir. “Erməni məsələsi” deyilən bu məsələ isə özünün ən düzgün həllini Qars müqaviləsində tapmışdır.¹⁶⁰

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və Türkiyə hökumətinin ardıcıl və səmərəli diplomatik fəaliyyəti nəticəsində hər iki müqavilə ilə bölgənin ərazi mənsubiyyəti məsələsi ədalətli və qanuni şəkildə həll olundu.

Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri müddətsiz bağlansa da ermənilər tərəfindən dəfələrlə onların qüvvədən salınmasına cəhdlər edilmişdi. 1989-cu ilin noyabrında daşnak partiyasının Yerevanda keçirdiyi qurultayında bu müqavilələrə yenidən baxılması, hətta onların ləğvi tələb olunmuşdu.

Bu müqavilələr qüvvədən salınmasa da, rəsmi Moskvanın himayəsi nəticəsində ermənilər tərəfindən dəfələrlə pozulmuşdur. Belə ki, müqavilədən sonra Dərələyəz əhalisinin Cənubi Azərbaycanda və Naxçıvan bölgəsinin digər yerlərində qaçqın olmasından istifadə edilərək bu ərazilər Ermənistana

¹⁵⁹ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 170, v. 5

¹⁶⁰ Yenə orada, iş 234, v. 26

birləşdirilmişdi. Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan diyarının 657 kvadrat km sahəsi Ermənistana verilmişdir.¹⁶¹ 1929-1931-ci illərdə bir sıra yaşayış məntəqələrinin (Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və b.) Ermənistana verilməsi nəticəsində Mehri rayonu yaradıldı və Naxçıvan bölgəsi Azərbaycan torpaqlarından ayrı düşdü. 1938-ci ildə Sədərek və Kərki kəndlərinin ətrafındakı torpaqlar itirildi. 80-ci illərin ortalarında Ordubad rayonunun Kotam və Kilit kəndləri torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana bağışlandı, 1991-ci ildə Kərki kəndi ermənilər tərəfindən işğal olundu. Onu qeyd etməliyik ki, Ermənistan yarananda 9 min kvadrat km əraziyə malik idisə, sonradan onun ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına 29,7 min kvadrat km-ə çatdırıldı. Bütün bunlarla da kifayətlənməyən ermənilər Moskva, Qars müqavilələrinin müddəalarına qarşı çıxır, yeni ərazilər işğal etmək arzusu ilə yaşayırdılar.

Ermənistan, erməni daşnakları Rusiyanın bəzi qüvvələrini də bu prosesə cəlb etməklə Moskva müqaviləsinin ləğvinə, onun qüvvədən salınmasına çalışırdılar. Onlar bu işə Rusiya Dövlət Dumasının deputatları – Valeriy Raşkinlə Sergey Obuxovu da cəlb etmişlər. Deputatlar Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış razılaşmanın ləğvi təşəbbüsü ilə çıxış etmişlər. Onlar bununla bağlı Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və xarici işlər naziri Sergey Lavrova müraciət ünvanlamışlar.¹⁶²

Bu müqavilənin pozulması, Türkiyə kimi Azərbaycanın da maraqlarına toxunur. Müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi statusuna malikdir. Ümumiyyətlə, bu müqavilənin ləğvi və ya ona yenidən baxılması, bütün beynəlxalq hüquq normalarına ziddir: Birincisi BMT-nin sərhədləri tanınan dövlətlərlə bağlı qərarları

¹⁶¹ ARDA, f. 379, siy.1, iş 2176, v. 49

¹⁶² 525-ci qəzet, 2016, 12 fevral

var. İkincisi, ümumiyyətlə RSFSR yox, Rusiya SSRİ-nin varisidir. Müasir Türkiyə isə ancaq 1923-cü ildə yaranıb. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan isə 1922-ci ildə SSRİ-nin tərkibinə daxil olub. Yəni, bu gün nə RSFSR, nə də Osmanlı imperiyası var. Eyni zamanda, Rusiyanın birtərəfli olaraq müqaviləni pozmağa hüquqi əsası yoxdur. Hətta əgər Rusiya birtərəfli qaydada müqaviləni pozarsa, o da onun öz işidir. Burada əsas məqamlardan biri odur ki, müqaviləyə əsasən Türkiyə və Rusiya Naxçıvanın və Acarıstanın zəminləri, qərantlarıdır. Moskva bundan imtina etsə də, Türkiyə bundan imtina etməyəcək və bağlanan müqavilənin müddəalarına sadıq qalacaqdır. Müqavilə pozularsa, yaranacaq durum Türkiyədən çox Rusiyanın maraqlarına toxunacaq. Çünki Türkiyə kimi, Rusiyanın da üzərinə götürdüyü öhdəlik və məhdudiyyətlər var. Bu öhdəlik və məhdudiyyətlər ortadan qalxacaqsa, Türkiyə üçün Cənubi Qafqazda istədiyi kimi hərəkət etmək üçün məhdudiyyət qalmayacaq. Ermənistanın narahatlığı üçün ciddi əsaslar yaranacaq. Naxçıvanın təhlükəsizliyindən də narahat olmağa dəyməz. Qars müqaviləsi pozulacaqsa (bu qeyri-mümkündür) Azərbaycan Naxçıvanın təhlükəsizliyi ilə bağlı Türkiyə ilə ikitərəfli qərantör müqaviləsi bağlaya bilər. Moskva müqaviləsi ötən 100 il ərzində özünün siyasi və tarixi aktuallığını itirməyib. Bu beynəlxalq müqavilənin ləğvi mümkün deyil.

Erməni daşnakları XX əsr boyu və XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvan iddialarından əl çəkməmiş, 90-cı illərin əvvəllərində buraya silahlı basqınlar etmiş, Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsi üçün xeyli fəallaşmışlar. Ermənilərin Naxçıvana iddiaları heç də yeni deyildir. O, XIX əsrin 20-ci illərindən, onların bu əraziyə köçürülməsindən sonra başlamışdır. 1918-1920-ci illərdə bunun üçün silahlı mübarizəyə başlamışlar. Ermənistanda yaradılmış “Naxçıvan qardaşları” cəmiyyəti Naxçıvanın Ermənistan torpağı olması

barədə iddialar qaldırıb ideoloji cəhətdən bunu inkişaf etdirməyə başlayıb.

Məlumdur ki, Qars müqaviləsilə cızılmış, 1937-ci ildə Ankara müqaviləsi ilə Sovetlər Birliyi tərəfindən də qəbul edilmiş Türkiyənin Şərqi sərhədlərini və Azərbaycanın Naxçıvan sərhədlərini tanımaqda Ermənistan ısrar etməkdədir.

Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədləri tanımadığını 1991-ci ilin fevralında elan edən Ermənistan parlamenti 23 sentyabr 1991-ci il tarixində müstəqillik qərarı alaraq, bu qərarında “Ermənistan “Müstəqillik Bəyannaməsinə sadıq qalacaq”, deyərək bütün dünyaya bəyan etmişdir.¹⁶³

“Ermənistanın Müstəqillik Bəyannaməsindəki milli hədəflərə bağlı qalacağı” hökmü 1995-ci ildə qəbul edilmiş Ermənistan Respublikası Konstitusiyasına salınmışdır.

Qars müqaviləsi ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədləri dəqiqləşsə də Ermənistan Naxçıvana qarşı torpaq iddialarını səsləndirməkdədir.

1992-ci ildə ATƏT-ə üzv olmaqla sərhədlərin dəyişməzliyini qəbul edən Ermənistan, ölkəmizin sərhədlərini müəyyən edən Qars müqaviləsini tanımadığını hər fürsətdə söyləməkdən çəkinmir.

Lakin müasir Ermənistan Respublikasının Naxçıvana qarşı hər hansı ərazi iddiası heç bir hüquqi əsasla malik deyil və beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Nə Moskva, nə də Qars müqavilələri bugünədək etibarsız elan edilməyib və indiyədək öz hüquqi qüvvəsini saxlayır. Naxçıvanın Ermənistana məxsusluğunun hüquqi əsası kimi Sevr müqaviləsinə və ya hər hansı digər müqaviləyə istinad edilməsi əsassızdır və qanuni səciyyə daşıya bilməz. Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq yolunda Ermənistanın göstərdiyi bütün cəhdlər beynəlxalq hüquqi təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün

¹⁶³ “İki sahil” qəzeti, 2006, 17 oktyabr

pozulması və bizim ərazimizin ilhaqı kimi qiymətləndirilə bilər.

“Qars” beynəlxalq miqyasda təsdiq olunmuş müqavilədir. Bu müqavilə ermənilərin cəhd etdikləri kimi, əgər ləğv olunarsa, bu, ermənilər üçün acınacaqlı vəziyyət yaradar. Onda Türkiyə Gümrü müqaviləsinə istinad edəcək. Rusiyaya gəldikdə isə Rusiya üçün Qars müqaviləsi qüvvədədir və bu müqavilə beynəlxalq hüququn əsas elementidir. Rəsmi Moskvanın Qars müqaviləsindən imtina etmək və ya bu məsələyə yenidən baxmaq fikri yoxdur.¹⁶⁴

Ermənilərin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq Qars müqaviləsi tarixi önəmini bu gün də itirməmişdir. Sovetlər Birliyinin dağılması ərəfəsində Sovet Ordusunun dəstəyi ilə Qarabağa və mühasirədə olan Naxçıvana Ermənistandan edilən hücumlar davam etdiyi vaxtlarda xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Naxçıvan rəhbərliyinə gələrək, Qars müqaviləsini Türkiyə gündəminə gətirdi. Türkiyənin o dönəmki rəhbərliyi ilə görüşlər keçirərək, ağır vəziyyətdə olan Naxçıvanın Ermənistanla qarşı müqavimətini təşkil etdi. Naxçıvan əhalisinin birliyi və qəhrəmanlığı, ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən, siyasi və diplomatik fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verilmədi.

Beləliklə, ermənilərin sözügedən hüquqi status qazanmış beynəlxalq müqavilələri ləğv etmək üçün sərsəm çağırışları əbəsdir və bu onlara heç bir uğur gətirə bilməz. Olsa-olsa bu sərsəmlik onları dünya sərhədlərini dəyişdirməyə cəhd edən ölkələrin taleyinə bənzər nəticəyə gətirib çıxara bilər.

¹⁶⁴ “Şərq qapısı” qəzeti, 2009, 18 sentyabr

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatlardan, mövcud olan arxiv materiallarından, kitab və monoqrafiyaların təhlilindən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində imperialist dövlətləri dünyanı yenidən bölüşdürmək üçün fəallaşmış, dövlətlər arasında qruplaşmalar yaranmışdır. Dünya tarixində bir sıra dövlətlər süquta uğramış, tarix səhnəsinə yeni dövlətlər çıxmışdır. Belə dövlətlər sırasında Sovet Rusiyası və yeni Türkiyə hökumətini qeyd edə bilərik. Çar Rusiyası İngiltərə və Fransa ilə ittifaqda olsa da, çarizmin süqutu, bolşeviklərin siyasi hakimiyyətə gəlməsi Sovet Rusiyasının birtərəfli qaydada Birinci Dünya müharibəsindən çıxmasına səbəb olmuşdur. Eyni ilə bu cəhəti Osmanlı Türkiyəsinə də aid etmək olar. Osmanlı imperiyası süquta uğramış, nəticədə bəzi dövlətlər bu imperiyanın bir sıra ərazilərini işğal etmiş, osmanlı sultanı isə yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməmişdir. Belə olan halda Mustafa Kamal paşa istiqlal savaşına başlamış, Ərzurum və Sivas konqreslərindən sonra Ankaraya gəlmiş, yeni Türk hökuməti yaratmışdır. İmperializmə qarşı mübarizə aparmaq üçün Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmış, Sevr müqaviləsini tanımamış, danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya heyət göndərmiş, nəticədə “Dostluq və qardaşlıq haqqında” Moskva müqaviləsi imzalanmışdır. Moskva müqaviləsi Rusiya ilə Türkiyə arasındakı bir sıra məsələləri, eləcə də ərəzi-sərhəd məsələlərini, xüsusilə, Batum və Naxçıvan məsələsini həll etmişdir. Naxçıvana Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət statusu verilmiş və Azərbaycanın onu üçüncü dövlətə verməməsi təsbit edilmişdir. Moskva müqaviləsində ərəzi-sərhəd məsələləri də dəqiqləşdirilmişdir.

Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərəzi-sərhəd məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi üçün yeni bir konfransın keçirilməsi zəruri sayılmışdır. Türkiyə istəyirdi ki, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ayrı-ayrılıqda müzakirə apararaq

müqavilə bağlasın. Lakin Sovet Rusiyası buna yol verməmiş, əvvəlcədən Cənubi Qafqaz respublikalarına tapşırıqlar vermişdir. Konfransın yekunu olaraq Türkiyə bu respublikalarla vahid müqavilə imzalamış, Türkiyə ilə ərazi-sərhəd məsələləri dəqiqləşdirilmişdir. Qars müqaviləsində də Naxçıvanla bağlı məsələ öz əksini tapmış, Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət statusunda olması salınmış və bunu təsdiq edən tərəflər – Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan – müəyyənləşdirilmişdir. Qars müqaviləsi ilə Türkiyə Naxçıvanın təhlükəsizliyinə cavabdeh ölkə kimi üzərinə vəzifələr götürmüşdür.

Qars müqaviləsini imzalayan Ermənistan sonrakı dövrlərdə bu müqavilənin müddəalarını pozmuş və Naxçıvanın bir sıra ərazilərini işğal etmişdir. Hətta Qars müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün əsassız cəhdlər də göstərmişdir.

Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri 100 ildir ki, qüvvədədir və birtərəfli qaydada bu müqavilələr ləğv edilə bilməz.

Təsadüfi deyildir ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 15 iyun tarixində imzaladıqları “Müttəfiqlik haqqında Bəyannamə”də (Şuşa bəyannaməsi) də Qars müqaviləsinə istinad edilmiş və Zəngəzur koridorunun açılması vacib hesab edilmişdir. Bununla da Azərbaycanın Türkiyə ilə, eləcə də bəhs olunan digər 4 dövlətin nəqliyyat əlaqələrinin açılması üçün şərait yaradılacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, 2004, 440 s.
2. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Azərbaycan dilinə çevirən Q.Əsgərova. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2013, 496 s.
3. Behbud ağa Şahaxtinski və Qars müqaviləsi (12 oktyabr 2011-ci ildə B.Şahaxtinskiyin 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, 88 s.
4. General Veysəl Ünüvar. Naxçıvanda 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə (1920-1921). Tərcümə edən və ön sözün müəllifi Əbülfəz Quliyev. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2014, 96 s.
5. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2004, 139 s.
6. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Bakı: “Elm”, 1999, 36 s.
7. Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, 276 s.
8. Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: AzAtaM, 2004, 84 s.
9. Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnaşr, 2011, 474 s.
10. Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı: Qanun, 1998, 360 s.

11. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərənəşr, 1999, 288 s.
12. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri (Təkmilləşmiş, əlavələr edilmiş ikinci nəşri). Bakı, 2003, 376 s.
13. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 328 s.
14. Musayev İ. Naxçıvan məsələsi 20-ci illərin əvvəllərindəki beynəlxalq konfrans və müqavilələrdə. “Bakı Universiteti xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, №3, s. 122-148.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası (Hazırlayanlar: T.Babayev, A.Bağirov, K.Muxtarov, N.Rzayeva). Bakı: “Elm”, 2001, 222 s.
16. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: “Elm” 1990, 116 s.
17. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: “Adiloğlu”, 2012, 656 s.

Türk dilində

18. Atatürkün Söyləv ve Demeçleri (1919-1938). C.I-III. 4 Baskı. Ankara, TTKB, 1989.
19. Ali Fuad Cebesoy. Moskova Hatıraları (1921-1922). İstanbul, 1955.
20. Betül Aslan. Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923). İstanbul, 2004.
21. Dr.Rıza Nurun Moskova-Sakarya Hatıraları. İstanbul, 1991.
22. İsmayil Soysal. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin Siyasal Antlaşmaları. I Cilt (1920-1945). 2 Baskı. Ankara: TTKB, 1989, 704 s.
23. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. İki ciltde, 2.Cild. 2 Baskı. İstanbul, 2008, 1341 s.

24. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz. İki ciltde, 2.Cild. 2 Baskı. İstanbul, 2008, 660 s.
25. Mustafa Öztürk. Atatürk döneminde Türkiyenin Kafkasya politikası. Ankara, 2005.
26. Svyatoçovski T. Rus Azerbaycanı. 1905-1920. İstanbul, 1988.
27. Yusif Kamal Tengirşek. Vatan Hizmetinde. İstanbul, 1967.

Rus dilində

28. Гаджиев А. Московский и Карсский договоры: История, суть и правовая незыблемость; <http://www.irs-az.com>
29. Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку: «Елм», 1997, 164 с.
30. Документы внешней политики СССР. Т. II. М., 1958, 803 с.
31. Документы внешней политики СССР. Т. III. М., 1959, 702 с.
32. Документы внешней политики СССР. Т. IV. М., 1960, 836 с.
33. Документы внешней политики СССР. Т. V. М., 1961, 786 с.
34. Документы внешней политики СССР. Т. VI. М., 1962, 646 с.
35. История внешней политики СССР. Т. I. 1917-1945 гг. М., 1980, 397 с.

Arxiv materialları

36. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), F.28, siy.1, iş 25.
37. ARDA, F.28, siy.1, iş 40.

38. ARDA, F.28, siy.1, iş 49.
39. ARDA, F.28, siy.1, iş 55.
40. ARDA, F.28, siy.1, iş 68.
41. ARDA, F.28, siy.1, iş 81.
42. ARDA, F.28, siy.1, iş 149.
43. ARDA, F.28, siy.1, iş 201.
44. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA), F.1, siy.2, iş 15.
45. ARPIİ SSA, F.609, siy.1, iş 15.
46. ARPIİ SSA, F.609, siy.1, iş 81.
47. ARPIİ SSA, F.609, siy.1, iş 94.
48. ARPIİ SSA, F.609, siy.2, iş 641.
49. ARPIİ SSA, F.609, siy.19, iş 127.
50. ARPIİ SSA, F.609, siy.74, iş 128.
51. ARPIİ SSA, F.276, siy.5, iş 1.
52. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), F.40, siy. 2, iş 5.
53. NMR DA, F.40, siy. 4, iş 15.

İnternet resursları

54. https://az.wikisource.org/wiki/Moskva_müqaviləsi
55. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/32/132/qars-muqavilesi-1921-ci-il-13-oktyabr.html>
56. <https://www.aa.com.tr/ru/турция/московский-договор-не-теряет-значимости-спустя-век-после-подписания/2176493>
57. <https://president.az/articles/52122>

ŞƏXSİ ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

A

Atatürk Mustafa Kamal – 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 33, 45, 53, 78, 85, 99

B

Bəkir Sami (Kunduh) – 8, 20, 21, 23

Ç

Çerçill U. – 12

Çiçerin G. – 17, 18, 19, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 40, 41, 43, 52, 54, 56, 57, 58, 89, 90

D

Danielyan S. - 62

Düzgören Seyfi - 20

E

Eliava Ş. – 8, 63, 70

Ə

Əbilov İbrahim – 53, 78, 79

Əli Fuad Cəbəsoy – 24, 26, 27, 30, 43, 48, 54, 61

Əli Riza bəy – 18, 19

Əliyev Heydər – 5, 82, 98

Əliyev İlham – 100

Əliyev Teymur – 86

Ənvər paşa – 21, 30

Ərdoğan Rəcəb Tayyib – 100

F

Fiqatner Y. – 87

Frunze M. – 78

Fuad Sabit bəy – 17, 19, 21

X

Xəlil paşa – 14, 15, 17, 19, 21

H

Hacıbəyli İslam - 66

Hüseynov M.D. – 28, 38, 48, 52, 56, 58, 59

İ

İbrahim Tali – 20

K

Karaxan L. – 21, 26, 27, 78

Kazım Qarabəkir paşa – 13, 14, 17, 18, 19, 20, 48, 54,
64, 66, 68, 69, 71

Kerzon - 16

Kirov S.M. – 58

Krasin – 41

Krestinski – 30

Q

Qanetski Y. – 64, 66, 67, 68, 69

Qədimov Abbas – 86, 87

Qorxmazov (Korkmasov) C. – 27, 43

L

Lavrov S. –95

Leqran B. – 21, 57, 59, 87

Lenin V.İ. – 8, 16, 17, 22, 23, 25, 41, 42

Litvinov M. – 30

Lütfi Ö. – 14

M

Makinisyan P. – 66

Mdivani P. – 24, 54

Memduh Şövket bəy – 48, 59, 64
Mikoyan A. – 62
Mirzoyan L. – 62
Mravyan A. – 63, 66, 67
Muxtar bəy – 64

N

Nasarenus S. – 50
Nərimanov N. – 25, 46, 47, 52, 53, 59, 62, 79, 90
Norman – 66
Nuru paşa – 14

O

Obuxov S. – 95
Ohancanyan – 23
Oraxelaşvili İ. – 48
Orconikidze Q. – 25, 26, 27, 48, 50, 57, 58, 62, 87, 89
Osipyan – 36
Osman bəy – 20

P

Putin V. – 95

R

Raşkin V. – 95
Rıza Nur – 25, 27, 43

S

Saffet Arıkan – 25
Sarkisyan – 66
Səfiyev Tağı – 63
Stalin İ. – 23, 25, 26, 29, 30, 31, 40, 42, 89
Svanidze A. – 63

Sultanov Həmid – 79

Ş

Şahtaxtinski Behbud ağa – 4, 25, 26, 28, 30, 31, 38, 41, 47, 48, 56, 57, 59, 62, 63, 68, 69, 70, 82, 86, 93

T

Talıbov Vasif – 82

Ter-Sisov – 36

Teymen İbrahim bəy – 21

V

Vəli bəy – 64

Y

Yusif Kamal (Tengirşek) – 8, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 42, 43, 45, 59, 60, 61, 65, 78, 79

COĞRAFİ ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

A

Acarıstan – 32, 70, 96

Ağbaba dağı – 31

Amerika – 36

Asiya Rusiyası – 40

Azərbaycan – 4, 5, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100

Azərbaycan Cümhuriyyəti – 17, 19

Azərbaycan Respublikası – 16, 60, 68, 89, 100

Azərbaycan SSR – 25, 28, 42, 45, 47, 48, 52, 70, 87, 88, 89, 90, 91, 93

Aldərə – 95

Anadolu – 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 28

Ankara – 16, 18, 20, 24, 30, 33, 45, 46, 50, 53, 54, 60, 61, 62, 64, 70, 71, 96, 99

Araz çayı – 44

Araz talveqi – 45, 49

Arazdəyən – 75, 81, 84

Ardanuç – 30, 38

Arpaçay – 14, 24, 44

Artvin – 13, 26, 30, 38

Astazur – 95

Aşağı Qarasu çayı – 44, 74

Avropa Rusiyası – 40

B

Bağırsaq (Bağarsıq) dağı – 45, 49, 75

Bakı – 14, 15, 18, 19, 23, 25, 26, 28, 40, 48, 50, 52, 55,
56, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 69
Batum – 9, 29, 31, 32, 33, 35, 39, 41, 44, 62, 65, 72, 75, 99
Batum dairəsi – 30, 31, 38
Batum limanı – 44, 69, 72, 75
Batum sancağı – 13
Batum yolu – 19
Biçənək aşırımı – 55
Bitlis – 22
Boğçalı qəzası – 55
Boğxa limanı – 30
Brest-Litovsk – 13, 18, 64

C

Cenevrə – 94
Cəhənnəm dərəsi – 75, 84
Cəhri – 88
Cənubi Qafqaz – 67, 87, 90, 91
Cənubi Qafqaz federasiyası – 78
Cənubi Qafqaz respublikaları – 9, 10, 11, 28, 36, 39, 47,
51, 52, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70,
71, 72, 73, 74, 80, 81, 86, 97, 99, 100
Cənubi Qafqaz sovet respublikaları – 27, 60, 61, 73, 78

Ç

Çar Rusiyası – 99
Çorox çayı – 30
Çorox bölgəsi – 64

D

Dağıstan – 25
Dağlıq Qarabağ – 43
Daşburun dağı – 77, 86
Dəhnə dağı – 45, 49

Dərələyəz – 94

Dəvəli – 81

E

Ermənistan – 9, 10, 16, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 35, 37, 38, 39, 45, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100

Ermənistan Respublikası – 74, 97

Ermənistan Sovet Respublikası – 55, 71, 81, 84

Ermənistan SSR – 4, 63, 73, 75, 84, 93

Ə

Əbrəqunus – 88

Ərzurum – 8, 20, 72, 99

F

Fransa – 41, 99

G

Gediamt dağı – 31

Görus – 55

Gömürlü dağ – 24, 38, 45, 49

Göyçə gölü – 23

Gümrü (Aleksandropol) – 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 53, 54, 55, 56, 59, 69, 72, 81, 98

Gürcüstan – 15, 16, 25, 28, 29, 32, 35, 45, 47, 48, 58, 60, 61, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 95

Gürcüstan Respublikası – 74

Gürcüstan SSR – 4, 32, 63, 73, 81

H

Hədis Meta dağları – 44

Həməsür (Qəmsur) dağı – 24, 45, 49, 84

İ

İğdır – 69
İmerxevi çayı – 30
İngiltərə – 25, 35, 41, 43, 99
İran – 24, 58, 64, 88
İrəvan – 36, 39, 54, 69, 77, 79, 87
İrəvan dairəsi– 38
İrəvan rayonu – 23
İrəvan qəzası – 37, 75, 84
İrəvan quberniyası – 55
İrəvan vilayəti – 56
İstanbul – 8, 17, 18, 27, 43, 76

K

Kağızman – 13, 64
Kərki – 95
Kilit – 95
Kotam – 95
Küküdağ – 24, 45, 49, 75, 84

Q

Qafqaz – 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 25, 32, 36, 40, 42,
43, 52, 61, 63, 64, 66, 77, 87
Qafqaz respublikaları – 51, 56, 64
Qanlı dağ – 44
Qara dəniz – 32, 44, 50, 76
Qara dəniz yolu – 21
Qarabağ – 21, 42, 91, 98
Qarabağ düzü – 55
Qarasu çayı – 44, 45, 50
Qars – 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 25, 29, 36, 39, 46, 47, 50,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93,
94, 95, 96, 97, 98, 100
Qars dairəsi– 36

Qars vilayəti – 30, 34, 38, 55
Qars sancağı – 44
Qars yaylası – 39
Qazax qəzası – 55
Qızıldaş dağı – 31
Qurd qapısı – 37, 56, 57
Qurdqulaq kəndi – 24, 45, 49, 75, 84

L

Lazistan – 20
Lehvaz – 95

M

Maku – 24, 48
Maku xanlığı – 39
Mehri rayonu – 95
Moskva – 8, 9, 10, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26,
27, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 54, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
99, 100

N

Naxçıvan – 4, 5, 6, 7, 9, 10, 21, 24, 30, 31, 33, 34, 35,
37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 62, 63, 65, 70, 71, 72, 73, 75, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
99, 100
Naxçıvan bölgəsi– 24, 42, 92, 94, 95
Naxçıvan dairəsi– 37
Naxçıvan qəzası – 45, 49, 55, 75, 84, 91
Naxçıvan MSSR – 4, 90, 91
Naxçıvan Muxtar Respublikası – 5, 6, 7, 82
Naxçıvan Sovet Respublikası – 4, 70

Naxçıvan SSR – 63, 88, 90
Naxçıvan vilayəti – 34, 44, 49, 56, 71, 72, 75, 84
Noraşen – 88
Nüvədi – 975

O

Oltu – 13
Ordubad qəzası – 91
Ordubad rayonu – 95
Orta Şərqi – 43

R

Rostov – 26
Rusiya – 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 66, 67, 68, 70, 72, 73,
76, 78, 80, 81, 86, 95, 96, 98, 99, 100
Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR)
– 20, 23, 24, 25, 28, 30, 42, 43, 46, 73, 93, 95

S

Saray-bulaq dağları – 38, 45, 49
Sarp – 33, 41, 45, 52, 76
Sayat dağı – 45, 49, 75, 84
Səderək – 95
Sibir – 40
Sivas – 8, 99
Sovet Rusiyası – 8, 9, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 21, 22, 23,
24, 27, 43, 46, 47, 51, 54, 55, 57, 58, 61, 64, 99, 100
Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRI) – 95
Sürməli sancağı – 14, 40

Ş

Şahtaxtı – 21, 24, 88
Şavşet dağları – 31, 44
Şərqi Anadolu – 24, 61, 64, 69

Şərur – 24, 81, 91, 92
Şərur qəzası– 91
Şərur-Dərələyəz dairəsi – 37, 38
Şərur-Dərələyəz qəzası – 75, 84
Şimali Qafqaz –19
Şuşa – 55, 100

T

Tiflis – 21, 25, 30, 40, 50, 52, 55, 59, 60, 62, 66, 70, 71,
77, 86, 89
Tumbul – 88
Türkiyə – 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100

U

Ukrayna– 40
Urmiya kəndi – 75, 84

V

Van– 22
Vəlidağ – 45, 49

Y

Yaxın Şərq– 17
Yelizavetpol quberniyası– 55
Yevlax – 55

Z

Zəngəzur – 21, 42, 55, 82, 91, 100
Zəngəzur qəzası– 55

ƏLAVƏLƏR

TÜRKİYƏ VƏ RUSIYA SOSIALİST FEDERATİV SOVET RESPUBLİKASI ARASINDA DOSTLUQ VƏ QARDAŞLIQ HAQQINDA MÜQAVİLƏ

Moskva, 16 mart 1921-ci il

Millətlərin qardaşlığı və xalqların öz müqəddəratını sərbəst təyin etmək hüququ prinsiplərinə şərik çıxan Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti və Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökuməti işğal və istila siyasətinə qarşı mübarizədə həmrəyliklərini və iki xalqdan biri üçün yaradılmış çətinliklərin digərinin də vəziyyətini pisləşdirəcəyi faktını qeyd edərək, hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqlarına əsaslanan, öz aralarında daimi olaraq qarşılıqlı münasibət və qırılmaz həqiqi dostluq yaradılması arzusundan büsbütün ruhlanaaraq Dostluq və Qardaşlıq haqqında müqavilə bağlamağı qərara aldılar və bu məqsədlə öz müvəkkillərini təyin etdilər.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti:

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin İqtisad naziri və bu Məclisdə Kastamonu millət vəkili Yusif Kamal bəy.

Bu hökumətin Maarif naziri və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Sinop millət vəkili doktor Riza Nur bəy və

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri və bu Məclisdə Ankara millət vəkili Əli Fuad paşa.

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökuməti:

Xarici işlər üzrə xalq komissarı və Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Georqi Cicerin və Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Cəlal Qorxmazov.

Yuxarıda adları qeyd olunmuş müvəkkillər lazımi qaydada və qanuni formada olan səlahiyyətlər mübadiləsindən sonra aşağıdakılar haqqında razılığa gəldilər:

MADDƏ 1.

Razılığa gələn tərəflərdən hər biri razılığa gələn digər tərəfə məcburi qəbul etdirilmək istənilən heç bir sülh müqaviləsini və ya başqa beynəlxalq aktları tanımamağı əsas olaraq qəbul edir. Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökuməti razılaşıb ki, Türkiyəyə aid olan və Böyük Millət Məclisində təmsil olunan Türkiyə milli hökuməti tərəfindən tanınmayan heç bir beynəlxalq müqaviləni tanımasın.

Hazırkı müqavilədə “Türkiyə” anlayışı altında İstanbulda Osmanlı Deputatlar Palatası tərəfindən hazırlanan və bəyan edilən, bütün dövlətlərə və mətbuata bildirilən 28 noyabr 1920-ci il (1336) Milli Türkiyə Paktına daxil edilmiş ərazilər nəzərdə tutulur.

Türkiyənin şimal-şərq sərhəddi, Qara dəniz sahilindəki Sarp kəndindən başlayaraq, Hədis-Meta dağı - Şavşet dağında suların bölündüyü xətt - Kani dağı və oradan davamlı olaraq Ərdəhan və Qars sancaqlarının şimal inzibati sərhədlərini izləyərək Aşağı Qarasuyun töküldüyü yerə qədər olan xətlə müəyyən olunmuşdur. Sərhədin müfəssəl təsviri və buna bağlı məsələlər üçün razılığa gələn hər iki tərəfin imzaladığı 1 (A) və 1 (B) əlavələrinə aid xəritələrə baxılması lazımdır.

MADDƏ 2.

Türkiyə hazırkı müqavilənin 1-ci maddəsində göstərilən sərhəddin şimalında yerləşən və Batum dairəsinin tərkib hissəsini təşkil edən ərazilərlə Batum şəhəri və liman üzərindəki suverenliyini Gürcüstana güzəştə getməyə razı olur, bu şərtlə ki:

Birincisi: hazırkı müqavilənin bu maddəsində göstərilən yerlərin əhalisi inzibati cəhətdən hər bir icmanın mədəni və dini hüquqlarını təmin edən geniş yerli muxtariyyətdən istifadə edəcək və göstərilən yerlərdə əhali onun arzularına müvafiq torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olacaqdır.

İkincisi: Batum limanı vasitəsilə rüsumsuz olaraq Türkiyəyə gedən və oradan gələn hər cür malların sərbəst

tranzitinə imkan veriləcək, bunun üçün heç bir maneə törədilməyəcək, həmin mallara heç bir vergi tətbiq edilməyəcək və Türkiyəyə, heç bir xarici vergi ödəmədən Batum limanından istifadə hüququ veriləcəkdir.

MADDƏ 3.

Razılığa gələn hər iki tərəf hazırkı müqavilənin 1 (B) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu himayə haqqını heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir.

Naxçıvan torpaqlarının Araz talveqinin şərqə ilə Dəhnə dağı (3829) – Vəlidağ (4121) – Bağıracaq (6587) – Kömürlüdağ (6930) xətti arasında yaranmış üçbucaq, bu torpaqların Kömürlüdağdan (6930) başlayıb, Saraybulaq (8071) – Ararat stansiyasından keçərək Qarasuyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən müəyyən olunacaqdır.

MADDƏ 4.

Razılığa gələn hər iki tərəf Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatı ilə Rusiya zəhmətkeşlərinin yeni sosial quruluş uğrunda mübarizəsi arasında yaxınlıq olduğunu təsdiq edərək bu xalqların azadlıq və istiqlaliyyət hüququnu, həmçinin onların öz arzularına uyğun idarə forması seçmək hüququnu rəsmən tanıdıqlarını etiraf edirlər.

MADDƏ 5.

Razılığa gələn hər iki tərəf boğazların açılmasının və oradan bütün xalqların ticarət gəmilərinin azad keçməsinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz və boğazların beynəlxalq statusunun qəti hazırlanmasını sahil dövlətləri nümayəndələrindən ibarət gələcək Konfransa verməyə razılaşırlar, bu şərtlə ki, onun çıxardığı qərar Türkiyənin tam suverenliyinə, həmçinin Türkiyə və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə zərər vurmayaqdır.

MADDƏ 6.

Razılığa gələn hər iki tərəf bu vaxtdək onların ölkələri arasında bağlanmış bütün müqavilələrin qarşılıqlı mənafeələrinə uyğun gəlmədiyini etiraf edirlər. Buna görə də onlar bu müqavilələrin ləğv edilməsinə və heç bir qüvvəyə malik olmasına razılaşırlar.

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökuməti bildirir ki, o, Türkiyənin, bundan əvvəl Türkiyə ilə çar hökuməti arasında bağlanmış və beynəlxalq aktlara əsaslanan hər cür pul və digər öhdəliklərdən azad olduğunu xüsusilə bəyan edir.

MADDƏ 7.

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökuməti kapitulyasiya rejiminin hər hansı bir ölkənin azad milli inkişafı ilə və eləcə də onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını qeyd edərək, Türkiyə də bu rejimlə hər hansı münasibəti olan hər cür hərəkət və hüquqları ləğv olunmuş və öz qüvvəsini itirmiş hesab edir.

MADDƏ 8.

Razılığa gələn hər iki tərəf öz ərazilərində digər ölkənin hökuməti roluna və ya onun ərazisinin bir hissəsinə iddia edən təşkilat və ya qrupların yerləşməsinə və ya yaranmasına, həmçinin digər Dövlətə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların yerləşməsinə yol verməməyi öhdəsinə götürür. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın Sovet Respublikalarına münasibətdə üzərlərinə belə öhdəlik götürürlər.

Müəyyən olunmuş hesab edilir ki, bu Müqavilədə qeyd olunan Türkiyə ərazisi adı altında Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin bilavasitə hərbi və mülki idarəsi altında olan ərazi nəzərdə tutulur.

MADDƏ 9.

Razılığa gələn tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə qarşılıqlı razılıq üzrə dəmiryol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və

mümkün olduqca inkişaf etdirmək, həmçinin iki tərəf arasında adamların və malların azad və maneəsiz hərəkətini təmin etmək üçün lazım olan bütün tədbirləri görməyi öhdələrinə alırlar. Lakin bildirilir ki, hərəkətə, yolçuların gəlib-getməsinə və malların gətirilib-aparılmasına münasibətdə ölkələrin hər birində qüvvədə olan qanunlar bütünlüklə tətbiq olunacaqdır.

MADDƏ 10.

Razılığa gələn hər iki tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına, onların azad edildiyi milli müdafiə üzrə təəhhüdlər istisna edilməklə olduğu ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr şamil ediləcəkdir.

Hər iki tərəfin vətəndaşlarının ailə hüququna və hüquq səlahiyyətinə aid olan məsələlər də bu maddənin qərarından istisna olunur. Onlar xüsusi sazişlə həll olunacaqdır.

MADDƏ 11.

Razılığa gələn hər iki tərəf razılığa gələn tərəflərdən hər birinin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipini tətbiq etməyə razıdır.

Bu maddə Rusiya ilə müttəfiq olan Sovet Respublikalarının, eləcə də Türkiyə ilə müttəfiq olan müsəlman ölkələrinin vətəndaşlarının hüquqlarına tətbiq olunmur.

MADDƏ 12.

1918-ci ilədək Rusiyanın tərkib hissəsi olan, bu Müqavilə ilə hazırda Türkiyənin suverenliyi altında olduğunu Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası hökumətinin tanıdığı ərazilərin hər bir sakini Türkiyəni sərbəst tərk etmək, şeylərini, öz əmlakını və ya onların dəyərini özü ilə aparmaq hüququna malikdir. Belə bir hüquq Türkiyənin hazırkı Müqavilə ilə suverenliyini Gürcüstana güzəştə getdiyi Batum ərazisinin əhalisinə də şamil edilir.

MADDƏ 13.

Rusiya öhdəsinə alır ki, hazırkı Müqavilə imzalandığı gündən hesablanaraq Rusiyanın Avropa hissəsində və Qafqazda olan bütün türk hərbi və mülki əsirlərini üç ay ərzində,

Asiya hissəsində olan əsirləri isə altı ay ərzində öz hesabına Türkiyənin şimal- şərq sərhədlərində Türkiyəyə qaytarsın.

Türkiyə də, hələlik Türkiyədə olan rus hərbi və mülki əsirlərinə münasibətdə öz üzərinə belə bir öhdəlik götürür.

Bu geri qaytarmanın təfəsilatı hazırkı Müqavilənin imzalanmasından sonra hazırlanacaq xüsusi müahidə ilə müəyyən ediləcəkdir.

MADDƏ 14.

Razılığa gələn tərəflər ən yaxın zamanlarda konsul müahidəsi, həmçinin hazırkı Müqavilənin giriş hissəsində göstərilən dostluq münasibətlərinin yaradılması üçün bütün iqtisadi, maliyyə və başqa məsələləri tənzimləyən saziş bağlamağı qəbul edirlər.

MADDƏ 15.

Rusiya öhdəsinə götürür ki, Zaqafqaziya Respublikalarının Türkiyə ilə bağlayacaqları müqavilələrdə hazırkı Müqavilənin bilavasitə onlara aid olan maddələrinin hökmən tanınması üçün həmin Respublikalara münasibətdə zəruri addımları atsın.

MADDƏ 16.

Hazırkı Müqavilə ratifikasiya olunmalıdır. Ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi ən qısa vaxt ərzində Qarsda olacaqdır.

Hazırkı Müqavilə 13-cü maddə istisna olunmaqla ratifikasiya sənədləri mübadilə edildiyi andan qüvvəyə minir.

Bu hökmlərə inamla yuxarıda adları çəkilən müvəkkillər hazırkı Müqaviləni imzalamış və onu öz möhürləri ilə təsdiq etmişlər.

Bu Müqavilə 16 mart 1921-ci ildə (min üç yüz otuz yeddi) Moskvada iki nüsxədə tərtib olunmuşdur.

Yusif Kamal
D-r Riza Nur
Əli Fuad

Georgi Cicerin
Cəlal Qorxmazov

ƏLAVƏ 1 (A)

Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri aşağıda göstərilənlər kimi müəyyən edilir (Rus Baş Qərargahının “bir düymədə beş verst” 1/210000 miqyaslı xəritəsinə əsasən):

Qara dəniz sahilindəki Sarp kəndi - Qaraşalvar dağı (5014) və Maradidi kəndinin şimalında Çorohu kəsərək Sapar kəndinin şimalında Hədis-Meta dağı (7052) - Kavakibe dağı (Kva-Kibe dağı) - Kavtaretı kəndi –Medzubna dağı suayrıcı xətti - Keson dağı (6468) - Korda dağı (7910) sularının bölündüyü xətti işəyərək Şavşet dağ silsiləsinin qərb hissəsindən keçmiş Artvin dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çıxır. Şavşet dağının suayrıcından keçərək Sarı çay (Qala İsalı) (8478) dağına çatır. Kvıral aşırımını, buradan Qanlı dağında keçmiş Ərdəhan dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çatır, oradan şimala istiqamətlənərək Tlıl (Qramanı) (8357) dağına çatır və yenə Ərdəhan sərhədi ilə davam edərək Badela kəndinin şimal-şərqində Posxov çayına çıxır və bu çay boyu Cancaq kəndinin şimalındakı məntəqəyə çataraq bu çaydan ayrılır və suayrıcı ilə gedərək Ərilyan-başı dağına (8512) çıxır, Kəllə-təpə (8463) və Harman-təpə (9709) dağlarından keçərək Kasris Seri dağına (9681) çatır, Karzamet çayı boyunca davam edərək Kür çayına çatır, daha sonra Kür çayının talveqi ilə Kartanaka kəndinin şərqinədək gedərək orada Kürdən ayrılır, Qara-oğlu dağının (7259) suayrıcı xətti ilə keçərək Xazapın gölünü ikiyə bölür və 7580-ci yüksəkliyə və oradan Göy dağa (9152), Üc təpələr (9783) - Tayfa qala (9716-9065) zirvəsinə çıxır, sonra Ərdəhan dairəsinin sərhədini tərk edərək Böyük Ağbaba dağlarından (9973-8828) (8827) - (7602) və İbiş kəndinin şərqindən keçərək (7518) yüksəkliyinə çatır və sonra da Qızıldaş dağına (7439) - (7490) - Yeni Qızıl- daş kəndi - Qara Məmmədin qərbindən keçərək Camışbu çayına çatır (bura Delaver, Boyük Kımlı və Tixnis kəndlərinin şərqindədir); Vartanlı və Baş Şuragəl kəndlərindən keçərək və yuxarıda qeyd

olunan çay boyu gedərək Qalalının şimalında Arpaçaya çıxır, oradan davamlı olaraq Arpaçay talveqi xətti boyunca gedib, Araz çayına çıxır. Araz talveq xəttini Qarasuyun töküldüyü yerədek izləyir.

Qeyd: Burası yəqindir ki, sərhəd yuxarıda göstərilən yüksəkliklərdə suların bölündüyü xəttin üzərindən keçir.

Yusif Kamal
D-r Riza Nur
Əli Fuad

Georgi Cicerin
Cəlal Qorxmazov

ƏLAVƏ 1 (B)

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti 1 (A) əlavəsində göstəriləyi kimi, sərhəd xəttinin Arpaçay və Arazın talveqləri olduğunu nəzərə alaraq Arpaçay bölgəsində blokhauzları Gümrü (Aleksandropol) – İrəvan dəmiryolundan səkkiz verst, Araz bölgəsində isə yuxarıda adı çəkilən dəmiryol xəttindən dörd verst geriyə çəkməyi öhdəsinə götürür.

Yuxarıda adları çəkilən bölgələri məhdudlaşdıran xətlər aşağıda göstərilmişdir:

Arpaçay bölgəsi üçün birinci paraqrafın (A) və (B) bəndləri; Araz bölgəsi üçün ikinci paraqraf.

1. Arpaçay bölgəsi:

A) Bartanlıdan cənub-şərqə Uzun Kilsənin şərqində Bozyar dağından (5096) - (5082) - (5017) - Karmir Vəngin şərqində - Üçtəpə (5478) - Arazoğlunun şərqində - Aninin şərqində - Yenikəndin qərbində Arpaçayına çatır.

B) (5019) yüksəkliyinin şərqində Araz çayından ayrılıb, birbaşa (5481) yüksəkliyinə gedir. Qızıl Qalanın 4,5 verst şərqində Bacalının iki verstliyindən şərqə, sonra Duyğur çayı boyunca Düz Keçid kəndinədək, buradan birbaşa Qarabağ xarabalığından şimala gedərək Arpaçayına çıxır.

2. Araz bölgəsi:

Xaraba Əlican və Süleyman kəndi (Dizə) arasındakı düz xətt.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti bir tərəfdən Aleksandropol-İrəvan dəmiryolu xətti ilə, digər tərəfdən həmin dəmiryolunun səkkiz və dörd verstliyində yerləşən xətlərlə (bu xətlər göstərilən bölgələrin kənarında qalır) məhdudlaşan bölgələrdə heç bir istehkam tikməməyi və nizami ordu saxlamamağı öhdəsinə alır; lakin o, göstərilən bölgələrdə qayda-qanunu qorumaq, təhlükəsizliyi və inzibati idarəni təmin etmək üçün qoşun yerləşdirmək haqqını özündə saxlayır.

Yusif Kamal
D-r Riza Nur
Əli Fuad

Georgi Çiçerin
Cəlal Qorxmazov

ƏLAVƏ 1 (C)

Ararat stansiyası – Saraybulaq dağı (8071) – Kömürlü dağ (8839) – (8930) – (3080) – Sayatdağ (7868) – Qurdqulaq (Kurt Kulak) kəndi – Həməsür dağı (8160) - (8022) yüksəkliyi – Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərti.

Yusif Kamal
D-r Riza Nur
Əli Fuad

Georgi Çiçerin
Cəlal Qorxmazov

Qeyd:

1. “Rusiya və Türkiyə arasında Dostluq və Qardaşlıq müqaviləsi” 20 mart 1921-ci ildə RSFSR hökuməti tərəfindən, 21 iyul 1921-ci ildə isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

2. Ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi 22 sentyabr 1921-ci ildə Türkiyənin Qars şəhərində olmuşdur.

Müqavilə 1921-ci ildən müqavilə iştirakçısı olan hər iki tərəfdən nəşr və elan edilmişdir.

*ARDA, f.28, siy.1, iş 58, v. 143-146;
İsmayil Soysal. Tarihçeleri ve aşıklamaları ile birlikte
Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I cilt (1920-1945),
Ankara, TTKB, 1989, s. 32-38*

**DOSTLUQ HAQQINDA BİR TƏRƏFDƏN
ERMƏNİSTAN SSR, AZƏRBAYCAN SSR VƏ
GÜRCÜSTAN SSR, DİGƏR TƏRƏFDƏN TÜRKİYƏ
BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİ HÖKÜMƏTİ ARASINDA
RUSİYA SOSİALİST FEDERATİV SOVET
RESPUBLİKASININ İŞTİRAKI İLƏ BAĞLANMIŞ
MÜQAVİLƏ**

Qars, 13 oktyabr 1921-ci il

Millətlərin qardaşlığı prinsipinə və xalqların öz müqəddəratını sərbəst təyinetmə hüququna şərik çıxan, aralarında hər zaman qarşılıqlı mənafeyə əsaslanan daimi mehriban münasibət və səmimi dostluq yaratmaq arzusundan ruhlanan Ermənistan Sosialist Sovet Respublikası, Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası Hökumətləri bir tərəfdən, Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti isə digər tərəfdən, Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası Hökumətinin iştirakı ilə Dostluq Müqaviləsi imzalamaq məqsədi ilə danışıqlara başlamağı qərara aldılar və bu məqsədlə:

Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti:

Böyük Millət Məclisində Ədirnə millət vəkili və Şərq Cəbhəsinin Komandanı Kazım Qarabəkir paşanı, Böyük Millət Məclisində Burdur millət vəkili Vali bəyi, ictimai işlər Statskatibinin keçmiş müavini Muxtar bəyi və Türkiyənin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Memduh Şövkət bəyi;

Ermənistan Sosialist Sovet Respublikası Hökuməti:

Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarı Əsgənaz Mravyanı və Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarı Poqos Makinisyanı; Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası Hökuməti:

Dövlət Nəzarəti Xalq Komissarı Behbud Şahtaxtinskini;

Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası Hökuməti:

Hərbi və Dəniz İşləri üzrə Xalq Komissarı Şalva Eliavani
və Xarici İşlər və Maliyyə İşləri üzrə Xalq Komissarı
Aleksandr Svanidzeni;

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası Hökuməti:

Latviyadakı nümayəndə Yakov Qanetskini səlahiyyətli
Nümayəndə təyin etdilər. Müvəkkillər lazımi və qanuni for-
mada olan səlahiyyətlər mübadiləsindən sonra aşağıdakılar
barədə razılığa gəldilər:

MADDƏ 1

Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti və Ermənistan,
Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasının
hökumətləri razılığa gələn Tərəflərin ərazisinin tərkibinə daxil
olan ərazilərdə əvvəllər öz suveren hüquqlarını həyata keçirən
Dövlətlər arasında bağlanmış, yuxarıda göstərilən ərazilərə
aidiyyəti olan, həmçinin üçüncü dövlətlərlə bağlanmış və
Cənubi Qafqaz Respublikalarına aidiyyəti olan müqavilələri
ləğv olunmuş və öz qüvvəsini itirmiş hesab edirlər. Bu maddə
16 mart 1921 (1337)-ci ildə Moskvada bağlanmış Türkiyə-
Rusiya Müqaviləsinə şamil edilmir.

MADDƏ 2

Razılığa gələn Tərəflər onlardan hər hansı birinə zorla
qəbul etdirilmək istəniləcək hər hansı bir sülh müqaviləsinə və
ya digər beynəlxalq aktı tanımamağa razılaşırlar. Bununla
əlaqədar Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet
Respublikaları Hökumətləri də Türkiyəyə aidiyyəti olan və
hazırda Türkiyə Böyük Millət Məclisində təmsil olunan
Türkiyə Hökumətinin tanımadığı heç bir beynəlxalq aktı
tanımamağı qəbul edirlər. Bu Müqavilədə “Türkiyə” anlayışı
altında İstanbulda toplanmış Osmanlı Millət Məclisində qəbul
və bəyan edilən, mətbuata və bütün dövlətlərə elan olunan 28

yanvar 1336-cı il (1920) tarixli Türkiyə Milli Paktına daxil edilmiş ərazilər nəzərdə tutulur.

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Hökuməti də Ermənistana, Azərbaycana və Gürcüstana aidiyyəti olan və hazırda Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sovetləri ilə təmsil olunan müvafiq ölkələrin Hökumətləri tərəfindən tanınmayan heç bir beynəlxalq aktı tanımamağı qəbul edir.

MADDƏ 3

Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Respublikalarının Hökumətləri kapitulyasiya rejiminin hər bir ölkənin azad milli inkişafı və eləcə də onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını qəbul edirlər. Türkiyə də bu rejimə hər hansı münasibəti olan hər cür funksiya və hüquqları öz qüvvəsini itirmiş və ləğv olunmuş hesab edir.

MADDƏ 4

Türkiyənin şimal-şərq sərhədi (Rus Baş Qərargahının bir düymdə 5 verst - 1/210.000 miqyaslı xəritəsinə uyğun) Qara dəniz sahilində yerləşən Sarp kəndindən başlayaraq Hədis Meta dağı -Şavşet dağında suayırıcı xətti - Qanı dağı və oradan düz olaraq Ərdəhan və Qars sancaqlarının keçmiş inzibati sərhədlərinin şimalını və Arpaçay ilə Araz çaylarının talveqini Aşağı Qarasuyun töküldüyü yerədək izləyən xətt ilə müəyyən edilmişdir (Sərhədlərin və ona aid olan məsələlərin ətraflı təsviri I və II əlavələrlə, razılığa gələn Tərəflərin imzaladığı əlavə olunmuş xəritəyə müraciət edilir). Müqavilənin mətni ilə xəritə arasında uyğunsuzluq olduğu halda Müqavilə mətninə üstünlük verilir.

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası Hökumətinin də bir nümayəndəsinin qatılması ilə razılığa gələn Tərəflərin bərabər sayda üzvlərdən ibarət olan Qarışıq Sərhəd Komissiyası dövlət sərhədlərinin hərtərəfli müəyyən edilməsini

və naturaya köçürülməsini, həmçinin sərhəd nişanlarının qurulmasını həyata keçirir (4 sayılı xəritəyə uyğun olaraq).

MADDƏ 5

Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan Sovet Hökumətləri bu Müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar.

MADDƏ 6

Türkiyə bu Müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilən sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum dairəsinə daxil olan torpaqlarla Batum şəhəri və limanı üzərindəki suverenlik haqqını Gürcüstana bu şərtlərlə güzəştə getməyə razıdır ki:

1) Hazırkı maddədə göstərilən yerlərin əhalisi inzibati cəhətdən hər bir icmaya onun mədəni və dini hüquqlarını təmin edəcək geniş yerli muxtariyyətdən istifadə edəcəkdir, əhali göstərilən yerlərdə onun arzularına müvafiq torpaq qanununu müəyyən etmək imkanına malik olacaqdır.

2. Batum limanından Türkiyəyə aparılan və ya oradan gətirilən mallara gömrük vergilərindən azad və heç bir maneə törədilmədən sərbəst tranzit haqqı ilə birlikdə Türkiyəyə xüsusi vergi ödəmədən Batum limanından istifadə hüququ veriləcəkdir.

Bu maddənin həyata keçirilməsi üçün bu Müqavilənin imzalanmasından dərhal sonra razılığa gələn Tərəflərin nümayəndələrindən ibarət Komissiya yaradılacaqdır.

MADDƏ 7

Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasının Hökuməti ortaqların sərhəd bölgələri əhalisinin qarışıq bir Komissiya tərəfindən müəyyən

ediləcək gömrük, polis və sanitar qaydalarına əməl etməsi şərti ilə sərhədi keçməsinə yüngülləşdirməyə razıdılar.

MADDƏ 8

Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasının Hökuməti hər iki ölkənin sərhəd bölgələrinin əhalisi üçün sərhədin digər tərəfində yerləşmiş yay və qış otlaqlarından istifadə etmək zəruriliyini nəzərə alaraq bu sakinlərə sürüləri ilə sərhədi keçmək və adi otlaqlardan istifadə hüququ verməyə razılaşırlar.

Sərhədi keçmək üçün gömrük qaydaları, buna uyğun polis, sanitar və digər tədbirlər Qarışq Komissiya tərəfindən müəyyənləşdiriləcəkdir.

MADDƏ 9

Türkiyə ilə Gürcüstan boğazların açılmasının və oradan bütün xalqların ticarət gəmilərinin azad keçməsinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz və boğazların statusunun qəti şəkildə hazırlanmasını sahil dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət gələcək konfransa verməyə razılaşırlar. Onun çıxaracağı qərarların Türkiyənin tam suverenliyinə, həmçinin Türkiyəyə və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə heç bir zərər vurmayaacağı şərtidir.

MADDƏ 10

Razılığa gələn Tərəflər öhdələrinə alırlar ki, öz ərazilərində digər ölkənin hökuməti roluna və ya onun ərazisinin bir hissəsinə iddia edən və ya eynilə digər ölkəyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi güdən təşkilatların və ya qrupların yaranmasına və yerləşməsinə yol verməsinlər. Aydınır ki, “Türkiyə ərazisi” Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin bilavasitə mülki və hərbi idarəsi altında olan ərazilərdir.

MADDƏ 11

Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin digərinin ərazisində olan vətəndaşlarına, azad ediləcəkləri milli müdafiə üzrə təəhhüdlər istisna olunmaqla, olduğu ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr şamil edilir.

Tərəflərin vətəndaşlarının ailə hüququna, vərəsəlik hüququna və hüquq səlahiyyətlərinə aidiyyəti olan məsələlər də bu maddə qərarından kənar qalır. Onlar xüsusi müşahidə ilə həll ediləcəkdir.

MADDƏ 12

Razılığa gələn Tərəflər, onlardan hər birinin digər ölkənin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipini tətbiq edəcəklər.

Bu maddə Sovet Respublikalarının ərazilərində olan digər müttəfiq Rus Sovet Respublikaları vətəndaşlarının hüquqlarına, eləcə də Türkiyənin müttəfiqi olan müsəlman dövlətlərin vətəndaşlarının hüquqlarına tətbiq olunmur.

MADDƏ 13

1918-ci ilədək Rusiyanın tərkib hissəsi olan və hazırda Türkiyənin suverenliyi altında olduğu təsdiq edilən ərazilərin hər bir sakini Türkiyə vətəndaşlığından çıxmaq istədiyi təqdirdə Türkiyəni sərbəst tərk etmək, özü ilə şeylərini, öz əmlakını və ya onların dəyərini götürmək hüququna malikdir.

Bunu kimi, üzərində suverenliyini Türkiyənin Gürcüstana güzəştə getdiyi ərazilərin əhalisi, əgər Gürcüstan vətəndaşlığından çıxmağı arzu edərsə, Gürcüstan ərazisini sərbəst tərk etmək, özü ilə şeylərini, öz əmlakını və ya onların dəyərini götürmək hüququna malikdir.

Bu maddədə qeyd olunan ərazilərin əhalisi həmin əraziləri tərk etmək arzularını lazımi formada bəyan etdikləri tarixdən etibarən hərbi mükəlləfiyyətdən bir ay müddətinə azad olunacaqlar.

MADDƏ 14

Razılığa gələn Tərəflər bu Müqavilənin imzalanmasından sonra 6 ay ərzində 1918-1920-ci illər müharibələri qaçqınları barədə xüsusi saziş bağlamağı öhdələrinə alırlar.

MADDƏ 15

Razılığa gələn Tərəflərdən hər biri bu Müqavilə imzalanandan dərhal sonra digər tərəfin vətəndaşlarına Qafqaz Cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan irəli gələn cinayətlərə və günahlara görə tam amnistiya elan etməyi öhdəsinə götürür.

MADDƏ 16

Razılığa gələn Tərəflər bu Müqavilənin imzalanmasından sonra 2 ay ərzində razılığa gələn Tərəflərdən digərinin ərazisində olan keçmiş hərbi və mülki əsirləri qarşılıqlı olaraq geri qaytarmağı qəbul edirlər.

MADDƏ 17

Razılığa gələn Tərəflər onların ölkələri arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı saziş üzrə dəmiryol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün olduqca inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin heç bir maneə olmadan adamların və malların sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürlər. Bununla birlikdə yolçuların və ticarət əşyalarının

giriş-çıxışında razılığa gələn Tərəflərin hər birində bu barədə müəyyən edilmiş qaydalar tam tətbiq olunacaqdır.

MADDƏ 18

Razılığa gələn Tərəflər arasında dostluq münasibətlərini gücləndirmək üçün zəruri olan ticarət əlaqələrini qurmaq, bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri nizama salmaq məqsədilə bu Müqavilə imzalanandan dərhal sonra Tiflisdə əlaqədar tərəflərin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılacaqdır.

MADDƏ 19

Razılığa gələn Tərəflər bu Müqavilənin imzalanmasından etibarən 3 ay ərzində konsulluq konvensiyası bağlamağı öhdələrinə alırlar.

MADDƏ 20

Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Hökumətləri arasında bağlanan bu Müqavilə ratifikasiya olunmalıdır. Ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi ən qısa bir vaxt ərzində İrəvanda olacaqdır.

Bu Müqavilə onun imzalanmasından dərhal sonra qüvvəyə minən 6,14,15, 16, 18 və 19-cu maddələr istisna olmaqla ratifikasiya fərmanlarının mübadilə edildiyi andan qüvvəyə minir.

Bu hökmlərə inamla yuxarıda adları çəkilən müvəkkillər bu Müqaviləni imzalamış və onu öz möhürləri ilə təsdiq etmişlər.

Bu müqavilə 13 oktyabr 1921 (1337)-ci ildə Qarsda beş nüsxədə tərtib olunmuşdur.

Kazım Qarabəkir, Əskanaz Mravyan, Vəli bəy, Muxtar bəy, Behbud Şahtaxtinski, Poqos Makinisyen, Memduh Şövkət bəy, Aleksandr Svanidze, Yakov Qanetski

ƏLAVƏ 1

Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri aşağıda göstərilənlər kimi müəyyən edilir. (Rus Baş qərargahının bir düymədə 5 verst-1/210.000 miqyaslı xəritəsinə əsasən):

Qara dəniz sahilindəki Sarp kəndi – Qaraşalvar dağı (5014)- çayların suayrıcı ilə rayon mərkəzi istiqamətində gedib Maradidi kəndinin şimalında Çoruh çayını kəsir, sonra Sabaur kəndindən şimala keçir, Hədis-Meta dağı (7052)-Kva-Kibe dağı -Kavtareti kəndi - Medzubna dağının suayrıcı xətti - Herat Keson dağı (6468) - Korda dağı (7910) suayrıcını izləyərək Şavset dağı silsiləsinin qərb hissəsi ilə keçmiş Artvin dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çıxır. Şavset dağı suayrıcı xətti ilə keçərək Sarı çay (Qara isalı) dağına (8478) çıxır. Kviral aşırımı, buradan Tlil (Qramani) dağının (8357) yanında keçmiş Ərdahan dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çıxır. Ərdahan dairəsinin həmin sərhədi ilə gedərək Badela kəndinin şimal-şərqində Posxov çayına çıxır və bu çay boyu Çançaq kəndinin cənubundakı dağa çıxır, orada bu çayı tərk edir və suayrıcı xətti ilə gedərək Ərilyandaşı (8512) çatır, Kəllə-təpə (8463) və Xarman-təpə (9709) dağlarından keçərək Kasris-Seri dağına (9681) çatır və oradan Karzamet çayı boyunca davam edərək Kür çayına çatır, daha sonra Kür çayının talveqi ilə Kartanaka kəndinin şərqinədək gedərək orada Kürdən ayrılır. Qaraoğlu dağının (7259) suayrıcı xətti ilə keçərək Xazapın golünü ikiyə bölür və 7580 yüksəkliyinə çıxır və oradan Göy dağa (9152) çatır. Burada Gürcüstanla sərhəd qurtarır və Ermənistanla sərhədin başladığı Üç təpələrə (9783) çatır - oradan Tayfa qalanı (9716) və 9065 zirvəsini ötüb Ərdəhan dairəsinin əvvəlki sərhədini tərk edir və Böyük Ağbaba dağlarından (9973) və ya (8828) - (8827) - (7602 yüksəkliklərindən keçir.

Düz xətlə 7518 zirvəsinə, sonra İbiş kəndindən şərqə ötərək Qızıldaş dağına (7439 və ya 7440) və ya (7490) -cı dağdan Yeni Qızıldaş kəndi, sonra Qara Məmmədin qərbindən keçərək Camışbu çayına (Camışbu çayı 1889-cu ildə tərtib edilən xəritədə göstərilməmişdir) çatır. (Bura Delaver, Böyük Kımlı və Tixnis kəndlərinin şərqindədir). Vartanlı və Baş Şuragəl kəndlərindən keçərək və yuxarıda göstərilən çay boyu gedərək Kiyala və ya Kayalının şimalında Arpaçayına çatır, oradan davamı olaraq Arpaçayının talveqini təqib edərək Araza çıxır. Oradan Araz talveqini Ermənistanla sərhədin qurtardığı və Azərbaycanla sərhədin başladığı Urmiya kəndinə qədər izləyir. Araz talveqini Azərbaycanla sərhədin qurtardığı Aşağı Qarasu çayının mənsəbinə qədər izləyir.

(Əlbəttə, sərhəd yuxarıda göstərilən yüksəkliklərin suayırıcı xətlərindən keçir).

Kazım Qarabəkir, Əskanaz Mravyan, Vəli bəy, Muxtar bəy, Behbud Şahtaxtinski, Poqos Makinisyen, Memduh Şövkət bəy, Aleksandr Svanidze, Yakov Qanetski

ƏLAVƏ 2

1-ci əlavədə göstəriləni kimi, sərhəd xəttinin Arpaçayın və Arazın talveqindən keçdiyini nəzərə alaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti Arpaçay bölgəsində blokhauzları Aleksandropol-İrəvan dəmiryolundan səkkiz verst, Araz bölgəsində isə yuxarıda adı çəkilən dəmiryol xəttindən dörd verst geri çəkməyi öhdəsinə götürür.

Yuxarıda adları çəkilən bölgələri məhdudlaşdıran xətlər aşağıda göstərilmişdir:

Arpaçay bölgəsi üçün birinci paraqrafın A və B bəndləri; Araz bölgəsi üçün ikinci paraqraf.

1. Arpaçay bölgəsi

a) Vartanlıdan cənub-şərqdə, Uzun Kilsədən şərqdə, Bozyar dağından (5096) - 5082 - 5047 - Karmir Vəngin

şərqində - Üçtəpə (5478) - Arazoğlunun şərqində, Aninin şərqində - Yeni kəndin qərbində Arpaçayına çatır.

b) 5019-cu yüksəkliyin şərqində Arpaçaydan ayrılıb, birbaşa 5481 yüksəkliyinə gedir, Qızıl Qaladan dörd verst yarım şərqdə və Bacalının iki verst şərqində Duyğur çayına, bu çay boyunca Düz-Keçid kəndinədək gedir, sonra Qarabağ xarabalığından birbaşa şimala gedir və Arpaçayına çıxır.

2. Araz bölgəsi

Xaraba Əlican və Süleyman kəndləri (Dizə) aralarındakı düz xətt.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti bir tərəfdən Aleksandropol-İrəvan dəmiryolu xətti ilə, digər tərəfdən həmin dəmiryolundan səkkiz və dörd verst məsafədə yerləşən xətlərlə (bu xətlər göstərilən bölgələrin kənarında qalır) məhdudlaşan bölgələrdə heç bir istehkam tikməməyi və orada nizami ordu saxlamamağı öhdəsinə alır; lakin o, göstərilən bölgələrdə qayda-qanunu qorumaq, təhlükəsizliyi təmin etmək və inzibati idarəni təmin etmək üçün qoşun yerləşdirmək haqqını özündə saxlayır.

Kazım Qarabəkir, Əskanaz Mravyan, Vəli bəy, Poqos Makinisyan, Muxtar bəy, Behbud Şahtaxtinski, Memduh Şövkət bəy, Şalva Eliava, Aleksandr Svanidze, Yakov Qanetski

ƏLAVƏ 3

Naxçıvan ərazisi

Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyası (o, Ermənistan Sosialist Sovet Respublikasına qalır), sonra düz xətlə qərbi Daşburun dağı (3142)-oradan şərqə Daşburun dağı (4108)- Cəhənnəm dərəsi çayını keçərək Bulağın ("Rovnə") cənubuna çatır, Bağıracaq (Yağıqsık) dağı (6607), yaxud 6587-ci yüksəkliyin suayrıcı xətti ilə davam edərək keçmiş İrəvan qəzasının inzibati sərhədini, oradan Şərur-Dərələyəz sərhəd xəttini izləyir, 6629-cu yüksəklikdən

Kömürlüdağa (6839, yaxud 6930) və oradan 3080-ci yüksəkliyə gəlir. Sayatdağ (7868) - Qurdqulaq (Kurt Kulaq) kəndi - Həməsür dağı (8160) -8022-ci yüksəklik -Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərq.

Kazım Qarabəkir, Əskanaz Mravyan, Vəli bəy, Poqos Makinisyan, Muxtar bəy, Behbud Şahtaxtinski, Memduh Şövkət bəy, Şalva Eliava, Aleksandr Svanidze, Yakov Qanetski

ARDA, f. 28, siy.1, iş 69, v.9-19
İsmayil Soysal. Tarihçeleri ve aşıklamaları ile birlikte
Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I cilt (1920-1945),
Ankara, TTKB, 1989, s. 39-47

Behbud ağa Şahtaxtinski
Qars müqaviləsini imzalayan Azərbaycan təmsilçisi

Kazım Qarabəkir paşa
Qars müqaviləsini imzalayan Türkiyə təmsilçisi

Əli Fuad Cəbəsoy
Türkiyənin Rusiyadakı səfiri

Memduh Şövkət bəy
Türkiyənin Azərbaycanadakı səlahiyyətli nümayəndəsi

Rıza Nur
Türkiyənin maarif naziri, millət vəkili

Yusif Kamal bəy
Türkiyənin xarici işlər naziri

Tağı bəy Səfiyev

Qars konfransında iştirak edən naxçıvanlı nümayəndə

İbrahim Əbilov
Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri

Türk nümayəndə heyətinin Moskvada Kiyev vəğzalında qarşılanması. 1921-ci il

Rusiya-Türkiyə arasında Moskva konfransı. 1921-ci il

Moskva müqaviləsinin imzalanması. 1921-ci il

***Qars müqaviləsinin imzalandığı bina.
Türkiyə Cümhuriyyəti, Qars şəhəri***

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ	8
I FƏSİL. RUS-TÜRK KONFRANSI VƏ MOSKVA MÜQAVİLƏSİ	12
1.1. XX əsrin əvvəllərində Rusiya-Türkiyə münasibətləri və Azərbaycan məsələsi.....	12
1.2. Türkiyə nümayəndə heyətinin Moskvaya gəlməsi və rus-türk konfransı.....	20
1.3. Moskva müqaviləsi və onun imzalanması.....	42
1.4. Moskva müqaviləsinin əhəmiyyəti.....	46
II FƏSİL. QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN HİMAYƏSİNDƏ NAXÇIVANIN STATUSU	50
2.1. Moskva müqaviləsindən sonra Rusiya-Türkiyə münasibətləri və Azərbaycan məsələsi	50
2.2. Qars konfransı ərəfəsində Türkiyənin vahid müqavilə bağlamaq cəhdləri	58
2.3. Konfransın keçiriləcəyi yer haqqında müzakirələr və konfransın açılışı	59
2.4. Konfransın gedişi və müqavilənin imzalanması ilə bağlı mübahisələr	66
2.5. Qars müqaviləsinin imzalanması, Naxçıvanın statusu, ərazi-sərhəd məsələləri	73
2.6. Müqavilənin təsdiq edilməsi və əhəmiyyəti	78
III FƏSİL. QARS MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA NAXÇIVAN DİYARININ İNZIBATİ İDARƏÇİLİK SİSTEMİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRİN LƏĞV EDİLMƏSİ ÜÇÜN ERMƏNİLƏRİN GÖSTƏRDİKLƏRİ CƏHDLƏR	85
3.1. Qars müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarının inzibati idarəçilik sistemindəki dəyişikliklər	85
3.2. Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsi üçün ermənilərin göstərdikləri əsassız cəhdlər	91
NƏTİCƏ	99
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR	101
ŞƏXSİ ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	105
COĞRAFİ ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	109
ƏLAVƏLƏR	117

İsmayıl Hacıyev

**MOSKVA VƏ QARS
BEYNƏLXALQ
MÜQAVİLƏLƏRİ**

Çapa imzalanmış 20.10.2021.
Formatı 60X90 1/16 “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 9.5 ç.v.
Sifariş № 872. Tiraj 100 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1